कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M-2503 विषय संस्कृत काव्य

नाव रामायण उत्तरकांड

लेखक / लिपीकार

पृठ 45 काळ ✓ पूर्ण / अपूर्ण

M-2503

॥अनरकांडप्रारंभः॥

रा॰उ॰१ श्रीगणेशायनमः जयतिरघुवंशतिलकः कौशल्याहृदयनंदनोरामः दश

१ वदननिधनकारी दाशरथिः पुंडरीकाक्षः १ पार्वत्युवाच अथरामःकिम

करोत्कौशल्यानंदवर्धनः हत्वामृधेरावणादीन्राक्षसान्भीमविक्रमः २

अभिषिक्तस्त्वयोध्यायांसीतयासहराघवः मायामानुषतांप्राप्यकतिवर्षाणि

भूतले ३ स्थितवान्लीलयादेवः परमात्मासनातनः अत्यजन्मानुषंलोकं

कथमंतेरघूद्वहः ४ एतदाख्याहिभगवन्श्रद्दधत्याममप्रभो कथापीयू

षमास्वाद्यतृप्यामिनविवर्धने ५ श्रीमहादेवउवाच राक्षसानांवधंकृत्वारा

ज्यंरामउपस्थिते आययुर्मुनयःसर्वेश्रीराममभिवंदितुं ६ विश्वामित्रोसि

तःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः कश्यपोवामदेवोत्रिस्तथासप्तर्षयोमलाः ७ १

रामवचनं श्रुत्वा प्रतीहारेण मार्गप्रदर्शनादिना पूजिताः कृतादराः

शिष्यैः सहितः

अगस्त्यः सह शिष्यैश्च मुनिभिः संहितोऽभ्यगात् द्वारमासाद्य रामस्य द्वारपाल
मथाब्रवीत् ८ ब्रूहि रामाय मुनयः समागत्य बहिः स्थिताः अगस्त्यप्रमुखाः
सर्वे आशीर्भिरभिनंदितुं ९ प्रतिहारस्ततो राममगस्त्यवचनाद्द्रुतं नमस्कृत्वा
ब्रवीद्वाक्यं विनयावनतः प्रभुं १० कृतांजलिरुवाचेदं अगस्त्यो मुनिभिः सह दे
व त्वद्दर्शनार्थाय प्राप्तो बहिरुपस्थितः ११ तमुवाच द्वारपालं प्रवेशय यथासु
खं पूजितास्ते विविशुर्वेश्म नानारत्नविभूषितं १२ दृष्ट्वा रामो मुनीन् शीघ्रं प्रत्यु
त्थाय कृतांजलिः पाद्यार्घ्यादिभिरापूज्य गां निवेद्य यथाविधि १३ नत्वा ते =मधुपर्कार्थवृषभं
भ्यो ददौ दिव्यान्यासनानि यथार्हतः उपविष्टाः प्रहृष्टाश्च मुनयो रामपूजिताः
१४ संपृष्टकुशलाः सर्वे रामं कुशलमब्रुवन् कुशलं ते महाबाहो सर्वत्र र

रा॰ उ॰ १ घुनंदन १५ दिष्ट्येदानीं प्रपश्यामो हतशत्रुमरिंदम महिभारः सते राम रावणो रा
२ क्षसेश्वरः १६ सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन् विजेतुं शक्त एव हि दिष्ट्यात्वया हताः सर्वे
राक्षसा रावणादयः १७ सह्यमेतन्महाबाहो रावणस्य निबर्हणं असह्यमेत
त्संप्राप्तं रावणेर्यन्निषूदनं १८ अंतकप्रतिमाः सर्वे कुंभकर्णादयो मृधे अंत
कप्रतिमेर्वाणैर्हतास्ते रघुसत्तम १९ दिष्ट्या त्वेयं त्वयास्माकं पुरा ह्यभयदक्षिणा ।
हत्वा रक्षोगणान्संख्ये कृतकृत्यो ह्यजीवसि २० श्रुत्वा तु भाषितं तेषां मुनीनां भा
वितात्मनां विस्मयं परमं गत्वा रामः प्रांजलिरब्रवीत् २१ रावणादीनतिक्रम्य कुं
भकर्णादिराक्षसान् त्रिलोकजयिनो हित्वा किं प्रशंसथ रावणिं २२ ततस्तु वचनं
श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः कुंभयोनिर्महातेजा रामं प्रीत्या वचोऽब्रवीत् २३ २

शृणु राम यथावृत्तं रावणे रावणस्य च जन्मकर्मवरादानं संक्षेपाद्वदतो मम २४
पुरा कृतयुगे राम पुलस्त्यो ब्रह्मणः सुतः तपस्तप्तुं गतो विद्वान्मेरोः पार्श्वं महामु
निः २५ तृणबिंदोराश्रमे सौन्यवसन्मुनिपुंगवः तपस्तेपे महातेजाः स्वाध्या
यनिरतः सदा २६ तत्राश्रमे महारम्ये देवगंधर्वकन्यकाः गायंत्यो ननृतुस्तत्र हसं
त्यो वादयंति च २७ पुलस्त्यस्य तपोविघ्नं चक्रुः सर्वा अनिंदिताः ततः क्रुद्धो महा
तेजा व्याजहार वचो महत् २८ या मे दृष्टिपथं गच्छेत्सा गर्भं धारयिष्यति ताः सर्वाः
शापसंविग्ना न तं देशं प्रचक्रमुः २९ तृणबिंदोस्तु राजर्षेः कन्या तन्नाशृणोद्धि च
विचचार मुने रम्ये निर्भया तं प्रपश्यती ३० बभूव पांडुरतनुर्व्यंजितांतःशरीरजा
दृष्ट्वा सा दिह वैवर्ण्यं भीता पितरमन्वगात् ३१ तृणबिंदुश्च तां दृष्ट्वा राजर्षिरभि

=५ गाननृत्यादिभिरितिशेषः

=२ नुमभावआर्षः।

=२ व्यंजितः प्रकटीकृतः अंतर्मध्ये शरीरजो गर्भो यस्याः सा

रा॰उ॰१ तद्युतिः ध्यात्वा मुनिस्तत्सर्वमवैद्दिव्यानचक्षुषा ३२ तांकन्यांमुनिवर्यायपुलस्त्या
२ पददौपिता तांप्रगृह्याब्रवीत्कन्यांबाढमित्येवसद्विजः ३३ शुश्रूषणपरांदृष्ट्वा
मुनिः प्रीतोब्रवीद्द्विजः ददाम्यामिपुत्रमेकंतेउभयोर्वंशवर्धनं ३४ ततःप्रासूतसा २माता पित्रोः
पुत्रंपुलस्त्याल्लोकविश्रुतं विश्रवाइतिविख्यातः पौलस्त्योब्रह्मवित्मुनिः ३५ त
शीलमुत्तमःस्वभावः स्यशीलादिकंदृष्ट्वा भरद्वाजोमहामुनिः भार्यार्थंस्वांदुहितरंददौविश्रवसेमुदा
३६ तस्यांतुपुत्रःसंजज्ञेपौलस्त्याल्लोकसंमतः पितृतुल्योवैश्रवणोब्रह्मणा वैश्रवणःकुबेरः
चानुमोदितः ३७ ददौतत्तपसातुष्टोब्रह्मातस्मैवरंशुभं मनोभिलषितंतस्य स्य
धनेशत्वमखंडितं ३८ ततोलब्धवरःसोपिपितरंद्रष्टुमागतः पुष्पकेणध पा॰२
नाध्यक्षोब्रह्मदत्तेनभास्वता ३९ नमस्कृत्याथपितरंनिवेद्यतपसःफलं मा

=२ यत्र कस्यापि हिंसा पीडा न तादृशं स्थानं नियतं वद यत्र कस्यापि स्वाम्यं नास्तीत्यर्थः।

=५ पुरा दैत्यानां रसातलप्रवेशोत्तरमितः प्रागित्यर्थः।

प्राह मे भगवान्ब्रह्मा दत्वा वरमनिंदितं ४० निवासाय न मे स्थानं दत्तवान्परमेश्व
रः ब्रूहि मे नियतं स्थानं हिंसा यत्र न कस्यचित् ४१ विश्रवा अपि तं प्राह लंकाना
म पुरी शुभा राक्षसानां निवासाय निर्मिता विश्वकर्मणा ४२ त्यक्ता विष्णुभया
द्दैत्यैर्विविशुस्ते रसातलं सा पुरी दुष्प्रधर्षा हि त्रिकूटस्य मूर्ध्नि सागरमाश्रिता ४३ त
त्र वासाय गच्छ त्वं नान्यैः साधिष्ठिता पुरी पित्रादिष्टस्ततो गत्वा तां पुरीं धनदो वि
शत् ४४ स तत्र सुचिरं कालमुवास पितृसंमतः कस्यचित्त्वथ कालस्य सुमाली अनंतरमितिशेषः
नाम राक्षसः ४५ रसातलान्मर्त्यलोकं चचार पिहिताशनः गृहीत्वा तनयां
कन्यां साक्षाद्देवीमिव श्रियं ४६ अपश्यद्धनदं देवं चरंतं पुष्पकेन सः हिता
य चिंतयामास राक्षसानां महामनाः ४७ उवाच तनयां तत्र कैकसीं नाम नाम्ना

अतिक्रांतं भवतीत्यर्थः

रा॰उ॰ १ मतः वत्से विवाहकालस्ते यौवनं चातिवर्तते ४८ प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न
४ प्रार्थ्यसे वरैर्गृह्यसे शुभे सा त्वं वरय भद्रं ते मुनिं ब्रह्मकुलोद्भवं ४९ स्वयमेव ततः पुत्रा
भविष्यंति महाबलाः ईदृशाः सर्वशोभाढ्या धनदेन समाः शुभाः ५० तथे
ति सा श्रमं गत्वा मुनेरग्रे व्यवस्थिता लिखंती भुवमग्रेण पादेनाधोमुखी स्थि
ता ५१ तामपृच्छन्मुनिः कात्वं कन्यासि वरवर्णिनि साब्रवीत्प्रांजलिर्ब्रह्मन्
ध्यानेन ज्ञातुमर्हसि ५२ ततो ध्यात्वा मुनिः सर्वं ज्ञात्वा तां प्रत्यभाषत ज्ञातं
तवाभिलषितं भद्रे पुत्रानभीप्ससि ५३ दारुणायां तु वेलायामागतासि सुम
ध्यमे अतस्ते दारुणौ पुत्रौ राक्षसौ संभविष्यतः ५४ साब्रवीन्मुनिशार्दूल त्व
त्तोप्येवंविधौ सुतौ तामाह पश्चिमो यस्ते भविष्यति महामतिः ५५ महाभा ४

=१ त्वत्तोप्येवंविधौ सुता विसत्रकाकुः यस्ते पुत्रो भविष्यति स महामतिर्भविष्यतीत्यर्थः ८

-१ रामभक्त्येकस्यपुक्तः -एकतत्परः एकस्मिन्तस्मिन्नेवतत्परः सर्वदासक्तचित्तः।

गवतः श्रीमान्‌ रामभक्त्यैकतत्परः इत्युक्तास्ता तथा काले सुषुवे दशकंधरं ५६
रावणं विंशतिभुजं दशशीर्षं सुदारुणं तद्रक्षो जातमात्रेण चचाल च वसुंधरा २ तस्य रक्षसो जन्म मात्रेणेत्यर्थः २
रक्षोवंशस्य लोकानां चेतिशेषः ३ ५७ बभूवुर्नाशहेतूनि निमित्तान्यखिलान्यपि कुंभकर्णस्ततो जातो महा
पर्वतसन्निभः ५८ ततः शूर्पणखा नाम जाता रावणसोदरी ततो बिभीष
णो जातः शांतात्मा सौम्यदर्शनः ५९ स्वाध्यायी नियताहारो नित्यकर्मपरा
यणः कुंभकर्णस्तु दुष्टात्मा द्विजान्‌ संतुष्टचेतसः ६० भक्षयन्‌ ऋषिसंघां
श्च विचचारातिदारुणः ववृधे लोकनाशाय पद्मामयो देहिनामिव ६१ राम त्वं
सकलांतरस्थमभितो जानासि विज्ञानदृक्‌ साक्षी सर्वहृदि स्थितो हि परमो नि
त्यादितो निर्मलः त्वं लीलामनुजाकृतिः स्वमहिमन्मायागुणैर्नाज्यसे लीला

स्वमायाज्ञेयमहिमन्

संधिरार्षः

रा॰ उ॰ १२ र्थं प्रतिचोदितो द्य भवता वक्ष्यामि रक्षोद्भवं ६२ जानामि केवलमनंतमचिंत्यशक्तिं
५ चिन्मात्रमक्षरमजं विदितात्मतत्वं त्वां राम गूढनिजरूपमनुप्रवृत्तो मूढोप्यहं भ अंगीकृतप्रवृत्तिमार्गः
वदनुग्रहतश्चरामि ६३ एवं वरं तमिनवंशपवित्रकीर्त्तिः कुंभोद्भवं रघुपतिः प्रह
सन्नभाषे मायाश्रितं सकलमेतदनन्यकल्पात्मत्कीर्त्तनं जगति पापहरं निबोध
श्रीमद
६४ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडे प्रथमः सर्गः १
अगस्त्य उवाच अथ वित्तेश्वरो देवस्तत्र काले न केन चित् आययौ पुष्पकारू
ढः पितरं द्रष्टुमंजसा १ दृष्ट्वा तं कैकसी तत्र भ्राजमानं महौजसं राक्षसी पुत्र
सामीप्यं गत्वा रावणमब्रवीत् २ पुत्र पश्य धनाध्यक्षं ज्वलंतं स्वेन तेजसा
त्वमप्येवं यथा भूयास्तथा यत्नं कुरु प्रभो ३ तच्छ्रुत्वा रावणो रोषात्प्रतिज्ञामकरोद् ५

=४ मम अनन्यकत्वात् न विद्यते ऽन्यद्यस्य सो ऽनन्यकस्तस्य भावस्तत्वं तादृशत्वात् इतराधारत्वादेरप्य संभवात् सर्वं
धर्मजालमपि गृहाण मायाश्रितमेव जानीही लिङ्गोषः। स्वावतारस्य मुख्यप्रयोजनमाह मत्कीर्त्तनमिति। स्वकीर्त्तनं

ते धनदेनसमोवापिह्यधिकोवाचिरेणतु ४ भविष्याम्यंबभोपञ्चसेनापत्यजसुव्र
ते इत्युक्त्वादुष्करंकर्तुंतपःसदशाकंधरः ५ अगमत्फलसिध्यर्थंगोकर्णेतुसहानु
जः स्वंस्वंनियममास्थायभ्रातरस्तेतपोमहत् ६ आस्थितादुष्करंघोरंसर्वलोकैक
तापनं दशवर्षसहस्राणिकुंभकर्णोकरोत्तपः ७ बिभीषणोपिधर्मात्मासत्यधर्म
परायणः पंचवर्षसहस्राणिपादेनैकेनतस्थिवान् ८ दिव्यंवर्षसहस्रंतुनिराहा
रोदशाननः पूर्णेवर्षसहस्रेतुशीर्षमग्नौजुहावसः ९ एवंवर्षसहस्राणिनवतस्या
तिचक्रमुः अथवर्षसहस्रेतुदशमेदशमंशिरः १० छेत्तुकामस्यधर्मात्माप्राप्त
श्चाथप्रजापतिः वत्सवत्सदशग्रीवप्रीतोस्मीत्यभ्यभाषत ११ वरंवरयदास्यामि
यत्तेमनसिकांक्षितं दशग्रीवोपिनत्तुलाप्रहृष्टेनांतरात्मना १२ अमरत्वंवृणे

अयदत्तितिरोषः।

रा·उ·१ मीप्सावरदोयदिमे भवान् सुपर्णनागयक्षाणां देवतानांतथासुरैः १३ अवध्यत्वं
६ तुमेदेहितृणभूताहिमानुषाः तथास्त्विति प्रजाध्यक्षः पुनराहदशाननं १४ अग्नौ
हुतानिशीर्षाणियानिते ऽसुरपुंगव भविष्यंति यथापूर्वमक्षयाणिवसत्तम १५
एवमुक्त्वा ततोराम दशग्रीवंप्रजापतिः बिभीषणमुवाचेदंप्रणतंभक्तवत्सलः १५
बिभीषणत्वया वत्सकृतंधर्मार्थमुत्तमं १६ तपस्ततोवरंवत्सवृणीष्वाभिमतंहितं।
बिभीषणोपितं न ताप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् देव मे सर्वदा बुद्धिधर्मेनिष्ठतु शाश्व १७
ती मारोचयत्वधर्मे मे बुद्धिः सर्वत्र सर्वदा १९ ततः प्रजापतिः प्रीतोबिभीषण
मथाब्रवीत् वत्सत्वंधर्मशीलोसि तथैवचभविष्यसि १९ अयाचितोपिते दास्य ६
ाम्यमरत्वंविभीषणे कुंभकर्णमथोवाचवरंवरयसुव्रत २० वाण्याव्यासोथ
देवप्रार्थितया

तेत्वयाऽयाचितोपि अमरत्वं तद्रूपोवरः मया दास्य इत्यर्थः २=
पश्चात्त्वयाऽवरंप्रसु याचितोपि अहं न्ते भ्येंतु तंवरं दास्ये कर्त्तयैव लिट्‌ २=
मरत्वरूपं

तं प्राह कुंभकर्णः पितामहं स्वप्स्यामि देववर्षण्मासान्दिनमेकं तु भोजनं २१ एवम

स्त्विति तं प्राह ब्रह्मा दृष्ट्वा दिवौकसः सरस्वती च न हृत्क्रान्ति गेना प्ययौ दिवं २२

कुंभकर्णस्तु दुष्टात्मा चिंतयामास दुःखितः अनभिप्रेतमेवाऽस्यात् किं निर्ग

= दुर्लंघ्यः इति शेषः तमहो विधिः २३ सुमाली वरलब्धांस्तान्ज्ञात्वा पौत्रान्निशाचरान् पाता

लान्निर्भयः प्रायात्प्रहस्तादिभिरन्वितः २४ दशग्रीवं परिष्वज्य वचनं चेदमब्र

= हे पुत्र लेत्वया संध नः संपादितः इत्यर्थः वीत् दिष्ट्या ते पुत्र संवृत्तो वांछितो मे मनोरथः २५ यद्भयाच्च वयं लंकां त्यक्त्वा

याता रसातले तद्गतं नो महाबाहो महद्विष्णुकृतं भयम् २६ अस्माभिः

पूर्वमुषिता लंकेयं धनदेन तु भ्रात्राक्रान्ता मिदानीं त्वं प्रत्यानेतुमिहार्हसि

२७ साम्ना वाथ बलेनापि राज्ञो बंधुः कुतः सुहृत् इत्युक्तो रावणः प्राह

भ्रातृभ्रात्रादि प्रीतिः २=

रा॰ उ॰ २ नार्हस्येवं प्रभाषितुं २८ विजेष्णोरगुरुरस्माकमेवं श्रुत्वा तमब्रवीत् प्रहस्तः प्रश्रितं

वाक्यं रावणं दशकंधरं २९ शूराणां नहि सौभ्रात्रं श्रृणुमे वदतः प्रभो कश्यपस्य

सुता देवा राक्षसाश्च महाबलाः ३० परस्परमयुध्यंत त्यक्त्वा सौहृदमायुधैः

॥ नैवेदानीं तनं राजन् वैरं दैवैरनुष्ठितं ३१ प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवो

दुरात्मनः तथेति क्रोधताम्राक्षस्त्रिकूटाचलमन्वगात् ३२ दूतं प्रहस्तं सं

धनदनामकमीश्वरं॥ प्रेष्य निष्कासय धनदेश्वरं लंकामाक्रम्य स चिवै राक्षसैः सुखमास्थितः ३३

धनदः पितृवाक्येन त्यक्त्वा लंकां महायशाः गत्वा कैलासशिखरं तपसातोषय

च्छिवं ३४ तेन सख्यमनुप्राप्य तेनैव परिनंदितः अलकां नगरीं तत्र निर्म ७

मे विश्वकर्मणा ३५ दिग्पालत्वं च कारम्य शिवेन परिपालितः रावणो राक्ष

= ३ धनदस्त द्यूतगमनोत्तरं पितृसमीपं गत्वा रावणायैवमाहात्र किमुचितमिति पृष्टवान् तेन त्यागएवोचितोऽस्यायध्यत्वादित्युक्ते

तां त्यक्तवानिति गाथा पौराणिकी॥

=१ रावणोनुजैः सार्धं राक्षसैरभिषिक्तः लंकाराज्ये इति शेषः

=२ कालखंजाय नाम्ना विद्युज्जिह्वाय भगिनीं शूर्पणखां

=१ तद्दवतारूपरक्षसो यद्वा क्रूरकर्मत्वाद्रक्षःस्वप्यसुरपदप्रयोगः एवमसुरेष्वपि राक्षसपदप्रयोग इति बोध्यं

=३ राक्षसानां च विश्वकर्मा दितेः सुतो मयः

सैः सार्धमभिषिक्तः सहानुजैः ३६ राज्यं चकारासुराणां त्रिलोकीं बाधयन् खलः

भगिनीं कालखंजाय ददौ विकटरूपिणीं ३७ विद्युज्जिह्वेति नाम्नासौ महामा

यी निशाचरः ततो मयो विश्वकर्मा राक्षसानां दितेः सुतः ३८ सुतां मंदोदरीं ना

म्ना ददौ लोकैकसुंदरीं रावणाय पुनः शक्तिममोघां प्रीतमानसः ३९ वैरोचन =४ स्वतिर्मिलांश क्षिप्त्वा।

=५ तत्सिज्ञेति शेषः स्य दौहित्रीं वृत्रज्वालेति विश्रुतां स्वयं दत्तामुदवहत्कुंभकर्णाय रावणः ४० गंध

र्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः विभीषणस्य भार्यार्थे धर्मज्ञां समुदावहत्

४१ सरमां नाम सुभगां सर्वलक्षणसंयुतां ततो मंदोदरी पुत्रं मेघनादमजीजन

त् ४२ जातमात्रस्तु यो नादं मेघवत्प्रमुमोच ह ततः सर्वे ब्रुवन्मेघनादोयमिति

चासकृत् ४३ कुंभकर्णस्ततः प्राह निद्रा मां बाधते प्रभो ततश्चकारयामास

रा०उ०२ गुहां दीर्घां सुविस्तरां ४४ तत्र सुष्वाप मूढात्मा कुंभकर्णोपि घूर्णितः निद्रिते कुंभकर्णे
८ तु रावणो लोकरावणः ४५ ब्राह्मणानृषिमुख्यांश्च देवदानवकिंनरान् देव
देवश्रियइतिपाठांतरं ताश्च निजघ्ने हतवानित्यर्थः ३ स्त्रियो मनुष्यांश्च निजघ्ने समहोरगान् ४६ धनदोपि ततः श्रुत्वा रावणस्याक्रमं देवादिष्वन्यायाचरणं २
प्रभुः अधर्मं माकुरुष्वेति दूतवाक्यैर्न्यवारयत् ४७ ततः क्रुद्धो दशग्रीवो जगाम
धनदालयं विनिर्जित्य धनाध्यक्षं जहारोत्तमपुष्पकं ४८ ततो यमं च वरुणं
निर्जित्य समरेऽसुरः स्वर्गलोकमगात्तूर्णं देवराजजिघांसया ४९ ततो भव
न्महद्युद्धमिंद्रेण सह दैवतैः ततो रावणमभ्येत्य बबंध त्रिदशेश्वरः ५० तच्छ्रु
त्वा सहसागत्य मेघनादः प्रतापवान् कृत्वा घोरं महद्युद्धं जित्वा त्रिदशपुंगवा ८
न् ५१ इंद्रं गृहीत्वा बध्वासौ मेघनादो महाबलः मोचयित्वा तु पितरं गृहीत्वे

=२ स्वर्गलोकं मेरूर्ध्वस्थितं शक्रलोकं। अनेन यमादिलोका स्तदधः स्थिता इति ध्वनयति।
=३ दैवतैः सहितेनेंद्रेणेत्यर्थः।

लंकां

द्रंययौपुरं ५२ ब्रह्मातुमोचयामासदेवेंद्रंमेघनादतः दत्वावरान्बहूंस्तस्मैब्रह्मा
स्वभवनंययौ ५३ रावणोविजयीलोकान्सर्वान्जित्वाक्रमेणतु कैलासंतोलया
मासबाहुभिःपरिघोपमैः ५४ तत्रनंदीश्वरेणैवंशप्तोयंरावणेश्वरः वानरैर्मा
नुषैश्चैवनाशंगच्छेतिकोपिना ५५ रामोप्यगणयन्वाक्यंययौहैहयपत्तनं ने सहस्रार्जुननगरं
नबद्धोदशग्रीवःपुलस्त्येनविमोचितः ५६ ततोपिबलमासाद्यजिघांसुर्हरिपुं =५वालिनं
गवं धृतस्तेनैवकक्षेणवालिनादशकंधरः ५७ भ्रामयित्वातुचतुरःसमुद्रान्रा
वणंहरिः विसर्जयामासततस्तेनैसख्यंचकारसः ५८ रावणःपरमःप्रीतएवंलो स
कान्महाबलः चकारस्ववशेरामबुभुजेस्वयमेवतान् ५९ एवंप्रभावोराजेंद्रद
शग्रीवःसहेंद्रजित् त्वयाविनिहतःसंख्येरावणोलोकरावणः ६० मेघनादश्च
=१लोकान्रावयतीतिरोदयतीतिलोकरावणः

=४कैलासचालनादयकोपःवानरमुखंनंदीश्वरंदृष्ट्वा रावणेनहसितमियतोशापः।

रा॰ यु॰ २

१

उत्पत्तिकर्त्ता।

=२ मुखादग्निरजायतेति श्रु तेर्वागग्निमध्ये तिष्ठति श्रुतेश्च एतत्त्रयमाश्चर्ययोग्यमाह भगेति।

निहतो लक्ष्मणेन महात्मना कुंभकर्णश्च निहतस्त्वया पर्वतसन्निभः ६१ भगवा

=असौ =विशेषः=

न्नारायणः साक्षाज्जगतामादिकृद्विभुः त्वत्स्वरूपमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंग

मं ६२ त्वन्नाभिकमलोत्पन्नो ब्रह्मा लोकपितामहः अग्निस्ते मुखतो जातो वाचा वास

हरघृतमे ६३ बाहुभ्यां लोकपालौघाश्चक्षुर्भ्यां चंद्रभास्करौ दिशश्च विदिशश्चै

वकर्णाभ्यां ते समुत्थिताः ६४ प्राणात्प्राणः समुत्पन्नश्चाश्विनौ देवसत्तमौ जंघा

जानूरुजघनाद्भुवर्लोकादयोऽभवन् ६५ कुक्षिदेशात्समुत्पन्नाश्चत्वारः सागरा

हरे स्तनाभ्यामिंद्रवरुणौ वालखिल्याश्च रेतसः ६६ मेंढ्राद्यमाशु दान्मृत्युर्म

ऋषिविशेषाः

न्योरुद्रस्त्रिलोचनः अस्थिभ्यः पर्वता जाताः केशेभ्यो मेघसंहतिः ६७ ओष १

ध्यस्तव रोमभ्यो नखेभ्यश्च खरादयः त्वं विश्वरूपः पुरुषो मायाशक्तिसमन्वितः

=१ मायाशक्तिसमन्वितः त्वं एवं पूर्वप्रकारेण विश्वरूपः पुरुषोऽसि।

=३ जगतो भगवत्स्वरूपत्वमेवाह त्वन्नाभीति

=४ जंघाजानूरुजघनादिति समाहारद्वंद्वः।

=२ किंचेदं स्थावरजंगमोभयरूपं सर्वं जगत्त्वत्स्वरूपमस्तीत्यर्थः।

=१ मायागुणानां सत्वादीनां व्यतिकरे उआधिक्य न्यूनताभ्यां परस्परसंश्लेषे सति भानारूपो ब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपो भासि।
=२ अखिलं वस्तु वस्तु कमेव सत्वेन भातत्वेन च सर्वे व्यवहारः सत्ता भात्रे च सर्वत्र त्वदीये एवेति भावः।
=१ उअग्निरूपं त्वामाश्रित्य ये धाम तं हविरध्वरे देवाः। पिबंति।

६८ नानारूपइवाभासि गुणव्यतिकरे सति त्वामाश्रित्यैव विबुधाः पिबंत्यमृतमध्वरे ६९ त्वयासृष्टमिदं सर्वं विश्वं स्थावरजंगमं त्वामाश्रित्यैव जीवंति सर्वे स्थावरजंगमाः ७० त्वय्येकमखिलं वस्तु व्यवहारोपि राघव क्षीरमध्यगतं सर्पिर्यथा व्याप्याखिलं परं ७१ त्वद्भासा भासते कोदिनत्वं ते नावभासते सर्वगं नित्यमेकं त्वां ज्ञानचक्षुर्विलोकयेत् ७२ नाज्ञानचक्षुस्त्वां पश्येत् अंधदृक् भास्करं यथा योगिनस्त्वां विचिन्वंति स्वदेहे परमेश्वरम् ७३ अंतर्निरसनमुखैर्वेदशीर्षैरहर्निशं त्वत्पादभक्तिलेशेन गृहीता यदि योगिनः ७४ विचिन्वंतो हि पश्यंति चिन्मात्रं त्वां न चान्यथा मया प्रलपितं किंचित्सर्वं तत्स्पनवाग्गतः ७५ क्षंतुमर्हसि देव त्वं तवानुग्रहभाग हं दिग्देशकालपरिहीन

=४ यथा सर्पिरखिलं पयो व्याप्य दुग्धे तिष्ठति इति तथा त्वमखिलं व्याप्य तिष्ठसीति सर्वत्र सदिति भासते इति व्यवहारः त्वमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः

=४ ईदृशस्त्वं न सर्वे पश्यंत्याह स वेगमिति।

=४ योगिनो ध्यानस्थे चतां परमेश्वरं विचिन्वंति पश्यंति न तु स्वस्मादन्ये देवेति सर्वे ॥ तथा दर्शने कारणमाह अंतरिति। अंतर्हृदये उ तन्निरसनमुखैः प्रधानैः नत्नीपुमान्निसादिरूपैर्वेदशीर्षैरुपनिषद्भिः उपयोगैः पश्यंति वस्तुलोनिर्धर्मकत्वात्तेनापि रूपेणानुक्रमशक्यतया निषेधमुखेनैव श्रुत्या ब्रह्म प्रतिपादितमितीति भावः।

=३ एतदपि श्रुतिदर्शनं साध्यमपि तेषां ज्ञानं स्वरूपं किं विनानेत्याह त्वत्पादेति। गृहीता उअनुगृहीताः यदि तर्हि विचिन्वंतः संतः पश्यंति अन्यथा नेति भावः।

रभजतां भक्तानामभिन्नत्वाभिन्नत्वेनबुद्धिविषयं

रा॰उ॰२ मनन्यमेकंचिन्मात्रमक्षरमजंचलनादिहीनं सर्वज्ञमीश्वरमनंतगुणंव्युदस्त
१० मायंभजेरघुपतिंभजतामभिन्नं ७६ ॥इतिमध्यात्मरामायणेउमाम
हेश्वरसंवादेउत्तरकांडेद्वितीयःसर्गः २ श्रीरामउवाच वालिसुग्रीवयो
र्जन्मश्रोतुमिच्छामितत्वतः रवींद्रौवानराकारौजज्ञातेइतिनःश्रुतं १ अग
स्त्यउवाच मेरोःस्वर्णमयस्याद्रेर्मध्यश्रृंगेमणिप्रभे तस्मिन्सभास्तेविस्तीर्णो
ब्रह्मणःशतयोजना २ तस्यांचतुर्मुखःसाक्षात्कदाचिद्योगमास्थितः ने
त्राभ्यांपतितंदिव्यमानंदसलिलंबहु ३ तद्गृहीत्वाकरेब्रह्माध्यात्वाकिंचित्त
दत्यजत् भूमौपतितमात्रेणतस्माज्जातोमहाकपिः ४ तमाहद्रुहिणोव
त्सकिंचित्कालंवसात्रमे समीपेसर्वशोभाढ्यततःश्रेयोभविष्यति ५ इत्यु १०

इतिब्रह्मणोक्तो वानरोत्तमः तत्रान्यवसदिसन्वयः।

सोऽन्यवसत्तत्र ब्रह्मणो वानरोत्तमः एवं बहुतिथे काले गते ऋक्षाधिपः सुधीः
६ कदाचित्पर्यटन्नद्रौ फलमूलार्थमुद्यतः अपश्यद्दिव्यसलिलां वापीं मणि
शिलान्वितां ७ पानीयं पातुमागच्छत्तत्र छायामयं कपिं दृष्ट्वा प्रतिकपिं म स्वविरोधिकपिं
त्वा निपपात जलांतरे ८ ततो दृष्ट्वा हरिं शीघ्रं पुनरुत्प्लुत्य वानरः अपश्य
त्सुंदरीं रामामात्मानं विस्मयं गतः ९ ततः सुरेशो देवेशं पूजयित्वा चतुमु
खं गच्छन्मध्याह्नसमये दृष्ट्वा नारीं मनोरमां १० कंदर्पशरविद्धांगस्सक्तवा
न्वीर्यमुत्तमं तामप्राप्यैव तद्बीजं वालदेशेऽपतद्भुवि ११ वालिसमभवत्त
त्र शक्रतुल्यपराक्रमः तस्य दत्वा सुरेशानः स्वर्णमालां दिवं गतः १२ भानुर
प्यगमत्तत्र तदानीमेव भामिनीं दृष्ट्वा कामवशोऽभूत्साग्रीवादेशोऽसृजन्महत् १३

रा॰कु॰ ३ बीजं तस्यास्ततः सद्यो महाकायो भवद्धरिः तस्यरत्नाहनूमं ते सहायार्थं गतो रविः
११ १४ पुत्रद्वयं समादाय गत्वा सा निद्रिता क्वचित् प्रभाते पश्यदात्मानं पूर्ववद्वानराकृ
तिं १५ फलमूलादिभिः सार्द्धं पुत्राभ्यां सहितः कपिः नत्वा चतुर्मुखस्याग्रे ऋक्षरा
जः स्थितः सुधीः १६ ततो ब्रवीत्समाश्वास्य बहुज्ञः कपिकुंजरं तत्रैकं देवतादू
तमाहूयामरसन्निभं १७ गच्छ दूत मयादिष्टो गृहीत्वा वानरोत्तमं किष्किंधां दि
व्यनगरीं निर्मितां विश्वकर्मणा १८ सर्वसौभाग्यवलितां दैवैरपि दुरासदां तस्यां युक्तां
सिंहासने वीरं राजानमभिषेचय १९ सप्तद्वीपगता ये ये वानराः संति दुर्जयाः॥
सर्वे ते ऋक्षराजस्य भविष्यंति वशेऽनुगाः २० यदा नारायणः साक्षाद्रामो भूत्वा ११
सनातनः भूभारासुरनाशाय संभविष्यति भूतले २१ तदा सर्वे सहायार्थेन
२वशे भविष्यं त्यनुगाश्च भविष्यंति

तं चालिंगं हरी
श्वरं चक्रे २२

स्वर्गं छंतु वानराः इत्युक्तो ब्रह्मणा दूतो देवानां स महामतिः २२ यथा नमस्तथा चक्रे
ब्रह्मणा तं हरीश्वरं देवदूतस्ततो गत्वा ब्रह्मणे तन्न्यवेदयत् २३ तदा दिवा नराणां
सा किष्किंधा भून्नृपाश्रया सर्वेश्वरस्त्वमेवासीरिदानीं ब्रह्मणार्थितः २४ भूमे
र्भारो हृतः कृत्स्नस्त्वया लीलानृदेहिना सर्वभूतांतरस्थस्य नित्यमुक्तचिदात्म
नः २५ अखंडानंदरूपस्य क्रियानेषपराक्रमः तथापि वर्ण्यते सद्भिर्लीलामा
नुषरूपिणः २६ यच्छास्ते सर्वलोकानां पापहत्यै सुखाय च यदिदं कीर्त्तयेन्मर्त्यो
वालिसुग्रीवयोर्महत् २७ जन्मत्वदाश्रयत्वात्समुच्यते सर्वपातकैः अथान्यां सं
प्रवक्ष्यामि कथां रामत्वदाश्रयां २८ सीता हृता यदर्थं सा रावणेन दुरात्मना पुराकृ
तयुगे राम प्रजापतिसुतं विभुं २९ सनत्कुमारमेकांते समासीनं दशाननः विनया

प्रजापतेः सुतं मानससुतं १८

२ त्वमेवेदानीं ब्रह्मणार्थितः सन् सर्वेश्वरः सर्वेषानरेश्वर आसीः॥

१अस्मिंल्लोके प्रवरः श्रेष्ठः कः। विपक्षितं श्रेष्ठमेवाह देवानामित्यादि। बलवत्तरत्वमेव प्रकटयति दैवाश्रयेतितिदेश्या अकीत्यर्थः।

रा॰उ॰ २ वनतो नत्वा ह्यभिवाद्येदमब्रवीत् ३० कोन्वस्मिन्प्रवरो लोके देवानां बलवत्त
१२ रः देवाश्च यं समाश्रित्य युद्धे शत्रून् जयंति हि ३१ कं यजंति द्विजा नित्यं कं ध्यायंति च
तं मे योगिनः एतन्मे शंस भगवन्सर्वं प्रश्नविदां वर ३२ ज्ञात्वा तस्य हृदिस्थं यत्त
द्योगेण योगदृक् दशाननमुवाचेदं शृणु वक्ष्यामि पुत्रक ३३ भर्त्ता यो जगतां
नित्यं यस्य जन्मादिकं न हि सुरासुरैर्नुतो नित्यं हरिर्नारायणोऽव्ययः ३४
यन्नाभिपंकजाज्जातो ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः सृष्टं येनैव सकलं जगत्स्था
वरजंगमं ३५ तं समाश्रित्य विबुधा जयंति समरे रिपून् योगिनो ध्यानयोगे
न तमेवानुजपंति हि ३६ महर्षेर्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच दशाननः दैत्यदा
नवरक्षांसि विष्णुना निहतानि च ३७ कां वा गतिं प्रपद्यंते प्रेत्य ते मुनिपुंग १२

२ यजंतिहीति पाठांतरं ध्यायंती त्यर्थः।

व तमुवाच मुनिश्रेष्ठो रावणं राक्षसाधिपं ३८ दैवतैर्निहता नित्यं गत्वा स्वर्ग
मनुत्तमं भोगक्षये पुनस्तस्माद्भ्रष्टा भूमौ भवंति ते ३९ पूर्वार्जितैः पुण्यपापै
र्म्रियंते चोद्भवंति च विष्णुना ये हतास्ते तु प्राप्नुवंति हरेर्गतिं ४० श्रुत्वा मुनि
मुखात्सर्वं रावणो हृष्टमानसः योत्स्येऽहं हरिणा सार्धं इति चिंतापरोऽभवत्
४१ मनःस्थितं परिज्ञात्वा रावणस्य महामुनिः उवाच वत्स ते भीष्टं भविष्य
ति न संशयः ४२ किंचित्कालं प्रतीक्षस्व सुखी भव दशानन एवमुक्त्वा
महाबाहो मुनिः पुनरुवाच तं ४३ तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि ह्यरूपस्यापि मा
यिनः स्थावरेषु च सर्वेषु नदेषु च नदीषु च ४४ ओंकारश्चैव सत्यं च
सावित्री पृथिवी च सः समस्तजगदाधारः शेषरूपधरो हि सः ४५

= २ स्थावरेषु नद्यादिषु सर्वव्याप्त इति शेषः । इदमुपलक्षणं तदाह ओंकार इति प्रणवरूपत्वेन सर्ववाङ्मयव्याप्तिरुक्ता । ओंकारो वै सर्वा वा
गिति श्रुतेः । सत्यं चेति सत्यं वाक्यं । सावित्री गायत्री अनेन सर्वार्थोऽपि तद्रूप एवेति । पृथिवी चेत्युपलक्षणं तदाह समस्तेति ।

रा०३०२

१२

=२शेषाद्योदानवांताः तद्रूपाद्यत्येनेनविराड्रूपत्वमुक्तं

सर्वे देवाः समुद्राश्च कालः सूर्यश्च चंद्रमाः सूर्योदयो दिवा रात्रिर्यमश्चैव त
थानिलः ४६ अग्निरिंद्रस्तथा मृत्युः पर्जन्यो वसवस्तथा ब्रह्मारुद्राद
यश्चैव ये चान्ये देवदानवाः ४७ विद्योतन्ति ज्वलंत्येष पाति चात्तीति वि
श्वकृत् क्रीडां करोत्यव्ययात्मा सोयं विष्णुः सनातनः ४८ तेन सर्वमिदं व्या
प्तं त्रैलोक्यं सचराचरं नीलोत्पलदलश्यामो विद्युद्वर्णांबरावृतः ४९
शुद्धजांबूनदप्रख्यां श्रियं वामांकसंस्थितां सदानपायिनीं देवीं पद्म
न्यालिंग्य तिष्ठति ५० द्रष्टुं न शक्यते केश्चिद्देवदानवपन्नगैः यस्य
प्रसादं कुरुते स चैनं द्रष्टुमर्हति ५१ न च यस्तपोभिर्वा न दानाध्यय
नादिभिः शक्यते भगवान्द्रष्टुं उपायैरितरैरपि ५२ तद्भक्तैस्तद्गतप्रा

=२सूर्यादिप्रकाशो ज्वलनं स्थिरः सैरचलत्वीना एवेत्याह विद्योतंतीति

१२

द्रष्टुमितिशेषः
णैस्तच्छिन्नैर्धूतकल्मषैः शक्यते भगवान् विष्णुर्वेदान्तामलदृष्टिभिः ५३
॥अथवा द्रष्टुमिच्छा ते शृणु त्वं परमेश्वर त्रेतायुगे सदेवेशो भविता
नृपविग्रहः ५४ हितार्थं देवमर्त्यानामिक्ष्वाकूणां कुले हरिः रामो दाश
रथिर्नूनं महासत्वपराक्रमः ५५ पितुर्नियोगात् सभ्रात्रा भार्यया दं
डके वने विचरिष्यति धर्मात्मा जगन्माता स्वमायया ५६ एवं ने सर्व ५ जगन्मातृत्वं जगत्कारणत्वपालकत्वाभ्यां
मारभ्यातं मया रावण विस्तरात् नेजस्य भक्तिभावेन तदारभ्य श्रियायुतं
॥५७ एवं श्रुत्वाऽसुराध्यक्षो ध्यात्वा किंचिद्विचार्य च त्वयासह विरोधे
प्सुर्मुमुदे रावणो महान् ५८ युद्धार्थी सर्वतो लोकान् पर्यटन् समवस्थि
तः एतदर्थं महाराज रावणोतीव बुद्धिमान् ५९ हत्वा जानकीं देवीं त्व

रा०उ०३ यात्मवधकांक्षया इमांकथांयः शृणुयापठेद्वासंश्रावयेद्वाश्रवणार्थिनां
सदा आयुष्यमारोग्यमनंतसौख्यंप्राप्नोतिलाभंधनमक्षयंच ६०
१५ ॥इतिश्रीमध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेतृतीयः
सर्गः ३ सदाशिवउ० एकदाब्रह्मणोलोकादायांतंनारदंमुनिं पर्य
टनएवणोलोकान्द्रष्टुनत्वाब्रवीद्विभुः १ भगवन्ब्रूहिमेयोद्धुंकुत्रसंति
महाबलाः योद्धुमिच्छामिबलिभिस्तैस्तानासिजगत्त्रये २ मुनिर्ध्यात्वाह
सुचिरंश्वेतद्वीपनिवासिनः महाबलामहाकायास्तत्रयाहिमहामते ३
विष्णुपूजारतायेवैविष्णुनानिहताश्चये तएवतत्रसंजाताअजेयाश्च
सुरासुरैः ४ श्रुत्वातन्द्रावणोवेगान्मंत्रिभिःपुष्पकेणतान् योद्धुकामः १४

=१ श्वेतद्वीपसमीपमागत्यास्थितइत्यर्थः।

समागत्यश्वेतद्वीपसमीपतः ५ तत्रभाहतनेजस्कंपुष्पकंनाचलत्ततः
त्यक्त्वाविमानंत्रयपैयोमंत्रिणश्चदशाननः ६ प्रविशन्नेवतद्वीपंधृतोहस्ते
नयोषिता पृष्टश्चत्वंकुतःकोसित्रेषितःकेनवावद ७ इत्युक्तोलीलया
स्त्रीभिर्हसंतीभिःपुनःपुनः कृच्छ्राद्धस्ताद्विनिर्मुक्तस्तासांस्त्रीणांदशा
ननः ८ आश्चर्यमतुलंलब्ध्वाचिंतयामासदुर्मतिः विष्णुनानिहतो
वैकुंठंयामीतिनिश्च यंप्राप्तः।४= यामिवैकुंठमितिनिश्चितः ९ मयिविष्णुर्यथाकुप्येत्तथाकार्यंकरोम्यहं
इतिनिश्चित्यवैदेहींजहारविपिनेऽसुरः १० जाननेवपरात्मानंसजहा
रावनीसुतां मान्हवत्याल्पामासत्स्वक्तःकोक्षन्वधंस्वकं ११ रामत्वंप
रमेश्वरोसिसकलंजानासिविज्ञानदृक् भूतंभव्यमिदंत्रिकालकल्प

१ भक्तानामनुवर्त्तनाय स्वचरित्रकीर्त्तनादिना तेषां पापक्षयाय सकलक्रियासंहतिं कुर्वन् मनुजाकृतिः नतु यस्तु तो मनुष्य इत्यर्थः। ईशलोके रिंद्रादिभिरर्चितस्त्वं मुनीनामस्माकं चाक्षुरण्वन् भासि शोभसे।

रा॰उ॰ ४ नासाक्षी विकल्पोज्झितः भक्तानामनुवर्त्तनाय सकलां कुर्वन् क्रियासंहतिं चाशृण्वन्मनुजाकृतिर्मुनिवचो भासीशलोकार्चितः १२ स्तुत्वैवं राघवं तेन पूजितः

१५ कुंभसंभवः स्वाश्रमं मुनिभिः सार्धं प्रययौ हृष्टमानसः १३ रामस्तु सीतया

सार्धं भ्रातृभिः सह मंत्रिभिः संसारीव रमानाथो रममाणो वसद्गृहे १४ अ

नासक्तोपि विषयान्बुभुजे प्रियया सह हनुमत्प्रमुखैः सद्भिर्वानरैः परिवेष्टि

तः १५ पुष्पकं चागमद्राममेकदा पूर्ववत्प्रभुं प्राह देव कुबेरेण प्रेषितं त्वामहं

ततः १६ जितं त्वं रावणेनादौ पश्चाद्रामेण निर्जितं अतस्त्वं राघवं नित्यं वह

यावद्वसेद्भुवि १७ यदा गच्छेद्रघुश्रेष्ठो वैकुंठं याहि मां तदा तच्छ्रुत्वा राघवः प्रा

ह पुष्पकं सूर्यसन्निभं. १८ यदा स्मरामि भद्रं ते तदागच्छ ममांतिकं तिष्ठांतर्धाय १५

= ४ ततः भवदाज्ञया कुबेरसमीपगमनानंतरं कुबेरेण प्रेषितं एकदागमत्। प्राह च त्वां प्रति कुबेरेणाहं प्रेषित मिति। किंच कु बेरेणाहमाज्ञप्तमपि। किमाज्ञप्तं तदाह जितमित्यादि ति देरयत।

सर्वत्र गच्छेदानींममात्तया १९ इत्युक्त्वारामचंद्रोपिपौरकार्याणिसर्वशः भ्रातृ
भिर्मंत्रिभिः सार्धं पथान्यायंचकारसः २० राघवेशासतिभुवंलोकनाथेरमापतौ
॥ वसुधासस्यसंपन्नाफलवंतश्चभूरुहाः २१ जनाधर्मपराः सर्वेपतिभक्तिपराः स्त्रि
यः नापश्यत्पुत्रमरणंकश्चिद्राजनिराघवे २२ समारुह्यविमानाग्र्यंराघवः सी
तयासह वानरैर्भ्रातृभिः सार्धंसंचचारावनिंप्रभुः २३ अमानुषाणिकार्याणिचका
रबहुशोभुवि ब्राह्मणस्यसुतंदृष्ट्वाबालंमृतमकालतः २४ शोचंतंब्राह्मणंचा
पिज्ञात्वारामोमहामतिः तपस्यंतंवनेशूद्रंहत्वाब्राह्मणबालकं २५ जीवया
मासशूद्रस्यददौस्वर्गमनुत्तमं लोकानामुपदेशार्थंपरमात्मारघूत्तमः २६ को
टिशः स्थापयामासशिवलिंगानिसर्वशः सीतांचरमयामाससर्वभोगैरमानुषैः

१ भक्तानामनुवर्त्तनाय स्वचरितकीर्त्तनादिना तेषां पापक्षयाय सकलक्रियासंहतिं कुर्वन् मनुजाकृतिः न तु यस्तु तो मनुष्य इत्यर्थः।
ईशलोके इंद्रादिभिरर्चितस्त्वं मुनीनामस्माकं चाश्रुण्वन् भासि शोभसे।

रा॰ उ॰ ४ नासाक्षी विकल्पोज्झितः भक्तानामनुवर्त्तनाय सकलां कुर्वेन्नू क्रियासंहतिं चा
१५ श्रुण्वन्मनुजाकृतिर्मुनिवचो भासीत्रिलोकार्चितः १२ स्तुत्वैवं राघवं तेन पूजितः
कुंभसंभवः स्वाश्रमं मुनिभिः सार्धं प्रययौ हृष्टमानसः १३ रामस्तु सीतया
सार्धं भ्रातृभिः सह मंत्रिभिः संसारीव रमानाथो रममाणो वसद्गृहे १४ अ
नासक्तोपि विषयान्बुभुजे प्रियया सह हनुमत्प्रमुखैः सद्भिर्वानरैः परिवेष्टि
तः १५ पुष्पकं चागमद्राममेकदा पूर्ववत्प्रभुं प्राह देव कुबेरेण प्रेषितं त्वामहं
ततः १६ जितं त्वं रावणेनादौ पश्चाद्रामेण निर्जितं अतस्त्वं राघवं नित्यं वह
यावद्वसेद्भुवि १७ यदा गच्छेद्रघुश्रेष्ठो वैकुंठं याहि मां ततः तच्छ्रुत्वा राघवः प्रा
ह पुष्पकं सूर्यसन्निभं १८ यदा स्मरामि भद्रं ते तदागच्छ ममांतिकं तिष्ठांतर्धाय १५

= ४ ततः भयस्तज्जया कुबेरसमीपगमनानंतरं कुबेरेण प्रेषितं एकदा गमनं। प्राहेच त्वां प्रति कुबेरेणाहं प्रेषितमिति। किंच कु
बेरेणाहमाज्ञप्तमपि। किमाज्ञप्तं तदाह जितमित्यादि तदेस्यते।

सर्वत्रगछेदानींममात्तया १९ इत्युक्त्वारामचंद्रोपिपौरकार्याणिसर्वशः भ्रातृ
भिर्मंत्रिभिः सार्धंपथान्यायंचकारसः २० राघवेशासतिभुवंलोकनाथेरमापतौ
॥ वसुधासस्यसंपन्नाफलवंतश्चभूरुहाः २१ जनाधर्मपराः सर्वेपतिभक्तिपराःस्त्रि
यः नापश्यत्पुत्रमरणंकश्चिद्राजनिराघवे २२ समारुह्यविमानाग्र्यंराघवःसी
तयासह वानरैर्भ्रातृभिःसार्धंसंचचारावनिंप्रभुः २३ अमानुषाणिकार्याणिचका
रबहुशोभुवि ब्राह्मणस्यसुतंदृष्ट्वाबालंमृत्तमकालतः २४ शोचंतंब्राह्मणंचा
पिज्ञात्वारामोमहामतिः तपस्यंतंवनेशूद्रंहत्वाब्राह्मणबालकं २५ जीवया
मासभूदेवस्यददौस्वर्गमनुत्तमं लोकानामुपदेशार्थंपरमात्मारघूत्तमः २६ को
टिशः स्थापयामासशिवलिंगानिसर्वशः सीतांचरमयामाससर्वभोगैरमानुषैः

रा॰ उ॰ ४ २७ इत्थमास रामो धर्मेण राज्यं परमधर्मवित् कथाः संस्थापयामास सर्वलोक
१६ मलापहाः २८ दशवर्षसहस्राणि मायामानुषविग्रहः चकार राज्यं विधिवत् =४ प्रेम प्रकृष्टानु
लोकवंद्यपदांबुजः २९ एकपत्नीव्रतो रामो राजर्षिः सर्वदा शुचिः गृहमेधी स्नप्रीतिः अनुव
यमखिलमाचरन् शिक्षयन् जनान् ३० सीता प्रेम्णानुवृत्त्या च प्रश्रयेण र्तिरानुकूल्य प्रश्र
=५ भावज्ञा अभिप्रायज्ञा मनोहरा आसी दिति शे॰ दमेन च भर्तुर्मनोहरा साध्वी भावज्ञा साह्रिया भिया ३१ एकदा क्रीडविपि यस्तन्मतानुष्ठानं द
नेसर्वभोगसमन्विते एकांते दिव्यभवने सुखासीनं रघूत्तमं ३२ नीलमा मइंद्रियनिग्रहः
णिक्यसंकाशं दिव्याभरणभूषितं प्रसन्नवदनं शांतं विद्युत्पुंजनिभांबरं
३४ सीता कमलपत्राक्षी सर्वाभरणभूषिता राममाह करांभ्यां सा लालयंती पादसंवाहनं कुर्वती
पदांबुजे ३५ देवदेव जगन्नाथ परमात्मन्सनातन चिदानंदादिमध्यांतर १६

इन्द्राद्याः

२तेवैकुंठागमनंप्रति
बहुशोर्थयमानाः संतः
माएकांलेवचोब्रुवन्

हितान्शेषकारण ३६ देवदेवाः समासाद्यमामेकांतेब्रुवन्वचः बहुशोर्थयमा
नास्तेवैकुंठागमनंप्रति ३७ त्वयासमेतश्चिरंजन्मयारामस्तिष्ठतिभूतले विस
ज्यास्मान्स्वकंधामवैकुंठंचसनातनं ३८ आस्तेत्वयाजगन्नाथस्त्रिरामः कमल
लोचनः अतोग्रयाहिवैकुंठंत्वंतथाचेद्रघूत्तमः ३९ आगमिष्यतिवैकुंठं
सनाथान्नःकरिष्यति इतिविज्ञापिताहंतैर्मेयाविज्ञापितोभवान् ४० यद्य
केनत्कुरुष्वाद्यनाहमाज्ञापयेप्रभो सीतायास्तद्वचःश्रुत्वारामोध्यात्वाब्रवी
त्क्षणम् ४१ देविजानामिसकलंतत्रोपायंवदामिते कल्पयित्वामिषंदेवि
लोकवादंत्वदाश्रयं ४२ त्यजामित्वांवनेलोकवादाद्भीतइवापरः भविष्यतः
कुमारौद्वौवाल्मीकेराश्रमांतिके ४३ इदानींदृश्यतेगर्भः पुनरागत्यमेंतिकं लोका

नोप्रत्ययार्थेत्वं कृत्वा त्वाप्रथमादरात् ५४ भूमेर्विवरमार्गेण वैकुंठं यास्यसि द्रुतं प
श्चादहं गमिष्यामि एष एव सुनिश्चयः ५५ इत्युक्त्वा तां विसृज्याथ रामो ज्ञानैककल
क्षणः मंत्रिभिर्मंत्रतत्त्वज्ञैर्बलमुख्यैश्च संवृतः ५६ तत्रोपविष्टं श्रीरामं सुहृदः पर्यु

हास्ये हास्यविषये प्रौढाश्चते कथासु सुज्ञाः हरिं हासयंतः स्थिताः

पासत हास्यप्रौढकथासुज्ञा हासयंतः स्थिता हरिं ५७ कथाप्रसंगात्पप्रच्छ रामो
विजयनामकं पौरा जानपदा मे किं वदंती ह शुभाशुभं ५८ सीतां वा मातरं वा मे भ्रा
तॄन्वा केकयीमथ न भेत्तव्यं [illegible] या ब्रूहि शापितोसि ममोपरि ५९ इत्युक्तः प्राह विज १ शपथपूर्वकं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ८ ॥
योदेव सर्वे वदंति ते कृतं सुदुष्करं सर्वं रामेण विदितात्मना ५० किंतु हत्वा दश

पृष्ठतः अ सहनं प्र बलः कृत्वा प्रदर्श्य दुष्कर्म कारिणीं तां पोषितां सहनं करोतीति स्पष्टार्थः ॥ २ ॥

ग्रीवं सीतामाहृत्य राघवः अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्वं वेश्म प्रत्यपादयत् ५१ की २ दृष्टं प्रवेशितवान्
दृशं हृदये तस्य सीतासंभोगजं सुखं याहृता विजनेरण्ये रावणेन दुरात्मना ५२ १७

किंचैयंसतियोषितांदुष्कर्मास्माकमपिमर्षणंसहनयोग्यंभवेत् तदेवस्पष्टयति यादृगिति।

अस्माकमपिदुष्कर्मयोषितांमर्षणंभवेत् यादृग्भवतिवैराजातादृश्योनियतं
प्रजाः ५३ श्रुत्वातद्वचनंरामः स्वजनान्पर्यपृच्छत तेपिनत्वाब्रुवन्राममेवमेत
न्नसंशयः ५४ ततोविसृज्यसचिवान्विजयंसुहृदस्तथा आहूयलक्ष्मणंरा
मोवचनंचेदमब्रवीत् ५५ लोकापवादस्तुमहान्सीतामाश्रित्यमेभवेत् सीतांप्रा
तःसमानीयवाल्मीकेराश्रमांतिके ५६ त्यक्त्वाशीघ्रंरथेनत्वंपुनरोहिलक्ष्मण पा
वक्ष्यसेयदिवाकिंचित्तदामांहतवानसि ५७ इत्युक्तोलक्ष्मणोभीत्याभ्रातरु
त्थायजानकीं सुमंत्रेणरथेकृत्वाजगामसहसावनं ५८ वाल्मीकेराश्रमस्यां
तेत्यक्त्वासीतामुवाचसः लोकापवादभीत्यात्वांत्यक्तवान्राघवोवने ५९ दो
षोनकश्चिन्मेमातर्गच्छाश्रमपदंमुनेः इत्युक्त्वालक्ष्मणःशीघ्रंगतवान्रामस

-३९ यासर्वथारक्षणीयेतितासांहस्तेदत्तवान् -१ अस्यज्ञानीयविलुलापस्वयंतुनमृतेतिभावः।

रा०उ०४ न्निधिं ६० सीतापिदुःखसंतप्ताविलल्लापातिमुग्धवत् शिष्यैःश्रुत्वाचवाल्मी
१९ किःसीतांज्ञात्वासदिव्यदृक् ६१ अर्घ्यादिभिःपूजयित्वासमाश्वास्यचजानकीं ज्ञा
त्वाभविष्यंसकलमार्पयन्मुनियोषितां ६२ तास्तांसंपूजयंतिस्मसीतांभक्त्यादि
नेदिने ज्ञात्वापरात्मनोलक्ष्मींमुनिवाक्येनयोषितः ६३ रामोपिसीतारहितःपरा
त्माविज्ञानदृक्केवलआदिदेवः संत्यज्यभोगानखिलान्विरक्तोमुनिव्रतोभून्मुनि
सेवितांघ्रिः ६४ ।।इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउत्तरकांडेचतुर्थःसर्गः ४ ।।
श्रीमहादेवउवाच ततोजगन्मंगलमंगलात्मनाविधायरामायणकीर्तिमुत्तमां।।
चचारपूर्वाचरितंरघूत्तमोराजर्षिवर्यैरभिसेवितंयथा १ सौमित्रिणापृष्टउदारबु
द्धिनारामःकथांप्राहपुरातनीःशुभाः राज्ञःप्रमत्तस्यनृगस्यशापतोद्विजस्यतिर्य १८

त्क्रमथाह राघवः २ कदाचिदेकांतउपस्थितं प्रभुं रामं रमालालितपादपंकजं सौ-
मित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्य भक्त्या विनयान्वितोब्रवीत् ३ त्वंशुद्धबोधोसि
हि सर्वदेहिनामात्मास्यधीशोसि निराकृतिः स्वयं प्रतीयसे ज्ञानदृशां महामते पा-
दाब्जभृंगाहितसंगसंगिनां ४ अहं प्रपन्नोस्मि पदांबुजं प्रभो भवापवर्गं तव योगि-
भावितं यथांजसाऽज्ञानमपारवारिधिं सुखं तरिष्यामि तथानुशाधि मां ५ श्रुत्वा-
थ सौमित्रिवचोखिलं तदा प्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः विज्ञानमज्ञानतमोप-
शांतये श्रुतिप्रपन्नं क्षितिपालभूषणः ६ आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा
समासादितशुद्धमानसः समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्म-
लब्धये ७ क्रियाशरीरोद्भवहेतुरादृताप्रियाप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः धर्मेत-

= २ तत्पूर्वं तत्पूर्वकं तत्पूर्वोक्तकर्मानुष्ठानपूर्वकं उपात्तसाधनः उपात्तानि संपादितानि शमादीनि साधनानि येन तादृशः अनेन
कर्मणां बहिरंगत्वं शमादीनामंतरंगत्वं सूचितं। ततश्च स्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य सत्का

ग०उ०५ रोतत्रपुनः शरीरकंपुनः क्रियाश्चक्रवदीर्यते भवः ८ अज्ञानमेवास्य हि मूलका
१९ रणं तद्धानमेवात्र विधौ विधीयते विद्यैव तन्नाशविधौ पटीयसी न कर्म तज्जं सवि
रोधमीरितं ९ नाज्ञानहानिर्न च रागसंक्षयो भवेत्ततः कर्म सदोषमुद्भवेत् ततः
पुनः संसृतिरप्यवारिता तस्माद्बुधो ज्ञानविचारवान्भवेत् १० ननु क्रियावेदमु
खेन चोदिता तथैव विद्या पुरुषार्थसाधनं कर्तव्यता प्राणभृतः प्रचोदिता वि
द्यासहायत्वमुपैति सा पुनः ११ कर्माकृतौ दोषमपि श्रुतिर्जगौ तस्मात्सदा
कार्यमिदं मुमुक्षुणा ननु स्वतंत्रा ध्रुवकार्यकारिणी विद्या न किंचिन्मनसा
प्यपेक्षते १२ न सत्यकार्योपि हि यद्वदध्वरः प्रकांक्षतेन्यानपि कारकादि
कान् तथैव विद्या विधितः प्रकाशितैर्विशिष्यते कर्मभिरेव मुक्तये १३ केचि

ज्ञानकर्मसमुच्चयवादं दूषयितुमनुवदति। यथा विद्या वेदमुखेन श्रुतिस्मृतिपुराणलक्षणेन। ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिना पुरुषार्थसाधनमुक्ता तथा उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः त १९ थैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतमिति क्रियापि तत्साधनमुक्ता

= २ विद्यास्वरूपमाह। विशुद्धेति। विशुद्धं विज्ञानं येभ्यस्तेषां वेदांतवेद्यानां रलयोरभेदेन विरोचनं आलोचनं विचारस्तेनां चिता प्राप्तितायां ःः सवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येति भण्यते। चरमा

दूरंनीतिवितर्कवादिनस्तदप्यसहृद्विरोधकारणात् देहाभिमानादभिवर्धते
क्रियाविद्यागताहंकृतिस्तत्प्रसिध्यति १४ विशुद्धविज्ञानविरोचनोचितांविद्या
त्मवृत्तिश्चरमेति भण्यते उदेति कर्माखिलकारकादिभिर्निहंति विद्याखिल
कं कारकादि १५ तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयो
भवेत् आत्मानुसंधानपरायणः सदानिवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिगोचरः १६
यावच्छरीरादिषु माययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणां नेतीतिवा
क्यैरखिलं निषिध्य तज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः १७ यदापरात्मा
त्मविभेदभेदकं विज्ञानमात्मन्यवभाति भास्वरं तदैव माया प्रविलीयतेंज
सासकारकाकारणमात्मसंसृतेः १८ श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिताचसाक

शरीरे = ६ अधिकारिभेदेन कर्मकर्त्तव्यताकर्तव्यतास्त्याह यावदिति। माययाऽ ना सुआत्मधीरहंकर्तेत्यादिरूपा यावद्वर्त्तते तावद्विधिवादकर्मणां विधिर्यजेतेत्यादिश्रुतिवाक्यं कर्तव्यताबोधकोऽपि येषां तेषां कर्मणां विधेयो वशवर्तीतःकर्ता भवेत्। पूर्वोक्तबुध्यपगमे तु क्रियात्यागमाह नेतीति।

=१अमलाद्द्वितीयस्य आत्मनो विज्ञानमात्रात् इतरा सहकृतान्निदिध्यासनपरिपाकजा ज्ञाना घतो नश्यत् तस्मात्तु न भेर्नविष्यति

ए॰ ३॰ ५ थं भविष्यत्यपि कार्यकारिणी विज्ञानमात्राद्मलाद्द्वितीयतस्तस्माद्विद्या

२० न पुनर्भविष्यति यदिस्मिन् नष्टानपुनः प्रसूयते कर्त्ताहमस्येति मतिः कथं भवे

त् तस्मात्त्वतं ज्ञानं किमप्यपेक्षते विद्या विमोक्षाय विभाति केवला २० सा

तैत्तिरीयश्रुतिराह सादरं न्यासं प्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटं एतावदित्या

=५वाजसनेयिनां एतावत् अरे खल्वमृतत्वमित्यादिका ज्ञानं विमोक्षाय साधनं न कर्मेत्याह ।५=

ह च वाजिनां श्रुतिर्ज्ञानं विमोक्षाय न कर्मसाधनं २१ विद्यासमत्वेन तु

दर्शितस्त्वया क्रतुर्न दृष्टान्त उदाहृतः समः फलैः पृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुः

संसाध्यते ज्ञानमतो विपर्ययं २२ सप्रत्यवायो ह्यहमित्यनात्मधी रज्ञप्र

सिद्धा न तु तत्त्वदर्शिनः तस्माद्बुधैस्त्याज्यमपि क्रियात्मभिर्विधानतः क

र्मविधिप्रकाशितं २३ श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतो गुरोः प्रसादा

=३ज्ञानं त्वतो विपर्ययं विपर्ययवत् अतो न तयोः साम्यमिति भावः।

=२ननु करणे प्रसवायभिया कर्म कार्यमिति चेन्नेत्याह। शुद्धात्मनि सप्रत्यवायो हं रत्यनात्मधर्मस्यधी रज्ञस्य प्रसिद्धा न तु तत्त्वदर्शिनः तस्याहं बुध्यभावात् तस्माद्बुधैः क्रियात्मभिः तृतीयावक्ष्यर्थे क्रियाफलासक्तचित्तानां विधानतो विधानेनेति कर्त्तव्यतया युक्तं कर्म विधि

२० ...साऽप्यमित्यर्थः।

=१ निष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्च

दपिशुद्धमानसः विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकं
पनः २४ आदौपदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौविधान
तः तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत् २५
प्रत्यक्परोक्षादि विरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्य तयोश्चिदात्मतां संशो
धितां लक्षणयाचलक्षितां ज्ञात्वा स्वमात्मानमथाद्वयो भवेत् २६ एकात्म
कत्वाज्जहतीनसंभवेत्तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः सोयंपदार्थाविव भाग
लक्षणायुज्येतत त्त्वंपदयोरदोषतः २७ रसादिपंचीकृतभूतसंभवं भोगा
लयंदुःखसुखादिकर्मणां शरीरमाद्यंतवदादिकर्मजं मायामयं स्थूलमु
पाधिमात्मनः २८ सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेंद्रियैर्युतं प्राणैरपंचीकृतभूत

प्रत्यक्त्वं अहंबुद्धिवेद्य
त्वंजीवधर्मः परोक्षत्व
मीशधर्मः तत्कृतमा
त्मनोर्विरोधंविहाय
तयोश्चिदात्मतां सं
गृह्य स्वमात्मानं ज्ञा
त्वाऽथाद्वयोभवेत् ४=

=१ जीवो पाधिद्वयमुक्त्वा ईशोपाधिमाह। अनादीति। अनादीतिमात्रविशेषणेन नश्वरत्वं सूचितं। कारणं सकलप्रपंचस्य परमीश्वरस्य व्यवहारसंपादकं सा उत्कृष्टं रसादि विशेषणयुता माया शरीरकमीश्वरस्य यतः एकमपि चैतन्यमुपाधिभेदात्पृथक् स्थितं जीव ईश्वर इति भेदबुद्धिविषयः अतो लक्षणया उपाधित्यागेन क्रमात् श्रवणादिक्रमेण आत्मनि मनसि आत्मानमेवावधारयेत् जानीयादभेदेनेत्यर्थः।

रा॰ ३॰ ५ संभवं भोक्तुः सुखादेरनुसाधनं भवेच्छरीरमन्यद्धि दुरात्मनो बुधाः २९ अ-

२५ नाद्यनिर्वाच्यमपीह कारणं मायाप्रधानं तु परं शरीरकं उपाधिभेदात्तु यतः

पृथक् स्थितं स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत् क्रमात् ३० कोशेषु पंचस्वपि तत्त-

दाकृतिर्विभाति संगात्स्फटिकोपलो यथा असंगरूपोयमजो यतो द्वयो वि-

ज्ञायते स्मिन्परितो विचारिते ३१ बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादिभे-

देन गुणत्रयात्मनः अन्योन्यतोस्मिन्व्यभिचारतो मृषा नित्ये परे ब्रह्म-

णि केवले शिवे ३२ देहेंद्रियप्राणमनश्चिदात्मनां संघादजस्रं परिवर्तते

धियः वृत्तिस्तमोमूलतयाज्ञलक्षणा यावद्भवेत्तावदसौ भवोद्भवः ३३

नेति प्रमाणेन निराकृताखिलो हृदा समास्वादितचिद्घनामृतः त्यजेद

साज्यसाध्य संसारमूलं वृत्तिमाह। देहादिसंघातस्य लयं जराध्यासविषयात् अजस्रं या धियो वृत्तिः तमोमूलतया अज्ञ इति

=१ हृदा समास्वादितं चिद्रूपं घनामृतं येन एवं भूतः सन् अशेषं देहेंद्रियादिकं जगत् ...

...कथमुपजीव्य त्यागः अतो दृष्टांतमाह मीलेति। तथा कुलः यथा ...

=३ नन्वेवंविधे विकारशून्ये आत्मनि जन्मादिप्रवाहरूपसंसारभानं कथमिति शंकते एवमिति। अज्ञानमूलकं भ्रांतः करणादावहंममेत्यध्यासात्
ज्ञाने सति विरोधतः अज्ञानविरोधतः। विरोधिना ज्ञानेन अज्ञानबाधात्तन्मूलकसंसारविलय इति भावः

शेषं जगदात्मसद्वसं पीत्वा यथांभः प्रजहाति न तत्फलं ३४ कदाचिदात्मा न म
तो न जायते न क्षीयते नापि विवर्द्धते नवः निरस्तसर्वोत्तिशयः सुखात्मकः
स्वयंप्रभः सर्वगतोयमद्वयः ३५ एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मिके कथं भवो दुःख
मयः प्रतीयते अज्ञानतोध्यासवशात्प्रकाशते ज्ञाने विलीयेत विरोधतः
क्षणात् ३६ यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमात् अध्यासमित्याहुरमुं विपश्चि
तः असर्पभूतेहि विभावनं यथा रज्ज्वादिके तद्वदपीश्वरे जगत् ३७ विक
ल्पमायारहिते चिदात्मके हंकार एषः प्रथमः प्रकल्पितः अध्यास एवात्म
नि सर्वकारणे निरामये ब्रह्मणि केवले परे ३८ इच्छादिरागादिसुखादि
धर्मिकाः सदाधियः संसृतिहेतवः परे यस्मात्प्रसुप्तौ तदभावतः परः सु

=२ बुद्धिनिष्ठ एव संसारो नत्वात्मनिष्ठः तत्रान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमतीच्छेति पर संसृतिहेतवः सदा इच्छादिरागादि सुखादिधर्मिकाः। इच्छा द्वेषः रागद्वेषौ सुखदुःखे इत्येवमादिद्वंद्व धर्मिकाः धिय एव धीषु सतीषु संसार इत्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह यस्मात्प्रसुप्तौ तदभावात् धीरभावात् परः आत्मनः स्वाभि सुखस्वरूपेण स्वस्वरूपमात्रेण विभाव्यते निश्चीयते न संसारित्वमिति भावः। उत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति प्रत्यभिज्ञानान्निश्चयः।

=४ आत्मनि जगज्ज्ञाने कीदृशोध्यासो निमित्तं तदाह विकल्पेति। विकल्पकारणमायारहिते चिदात्मके सर्वकारणे निरामये दुःखासंभिन्नानं
दमये केवले परे ब्रह्मणि व्यापके आत्मनि प्रथममहंकारः कल्पितः स एवाध्यासः संसारकारणमिति भावः।

=२ पुनस्तत्वं पदार्थस्वरूपमाह नाहीति। अनादेरविद्याया उद्भवोयस्या बुद्धेरंतःकरणस्य तत्र बिंबितः प्रतिबिंबितोयश्चितः प्रकाशः स जीव इतीर्यते। आत्मा परमा
त्माधियः साक्षितया पृथक्स्थितः अंतर्यामितयेत्यर्थः। जीवस्तु अहं सुखी त्यादिप्रकारेणांतःकरणधर्माध्यासवान् परमात्मा तु साक्षितया सर्वत्र विद्यमानोपि न तथा ते
ति भावः। अत एव बुध्याऽपरिच्छिन्न परः बुद्धिलक्षणापरिच्छेदरहितो अत एव परः। एवं च ज्ञानेन प्रतिबिंबाधारविलये प्रतिबिंबविलयात् स जीवः स एव परमात्मैव हि सिद्ध
२ अथ बुध्यात्मनोः परस्पराध्यासवशात्परस्परधर्मभानमिति दर्शयितुमाह चिद्बिंबेति। चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशादन्योन्यधर्मारोपाज्जडाजडत्वं
प्रतीयते। चेतोवृत्ती नां ज्ञानत्वं जीवात्मनो जडत्वं च। अध्यासहेतुः। चिदिति साक्षि। चिद्बिंबसाक्षी चिद्बिंबः चिदाभासः साक्षी सच्चासावात्मा मनः धीरंतःकरणं तेषां प्रसंगात्

श्री० उ० ५

स्वस्वरूपेण विभाव्यते हि नः ३९ अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिंबितो जीवः प्रका
शोयमितीर्यते चितः आत्माधियः साक्षितया पृथक्स्थितो बुध्याऽपरिच्छि
न्नपरः स एव हि ४० चिद्बिंबसाक्ष्यात्मधियां प्रसंगतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलो
हवत् अन्योन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वं च चिदात्मचेतसोः ४१ गु
रोः सकाशादपि वेदवाक्यतः संजातविद्यानुभवो निरीक्ष्य तं स्वात्मानमात्मस्थ
मुपाधिवर्जितं त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरं ४२ प्रकाशरूपोहमजोहमद्वयोऽस
कृद्विभातोहमतीव निर्मलः विशुद्धविज्ञानघनो निरामयः संपूर्ण आनंदम
योहमक्रियः ४३ सदैवमुक्तोहमचिंत्यशक्तिमानतींद्रियज्ञानमविक्रियात्म
कः अनंतपारोहमहर्निशं बुधैर्विभावितोहं हृदि वेदवादिभिः ४४ एवं

=४ नेयं निरुपाधिकं स्वस्वरूपं श्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति। अहं प्रकाशरूपः स्वप्रकाशः अजः अद्वयः असकृद्विभातः स
कृदपि परेण प्रकाशितः सकृद्विभातः न द्विभातः न तत्र सूर्यो भातीत्यादिश्रुतेः। न तद्भासयते सूर्य इत्यादि गीतास्मृतेश्च अ
तीव निर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः। विशुद्धेति। विशुद्धचिदेकरसः निरामयः कर्तृत्वादिरहितः। संपूर्णः देशादिपरि
च्छेदहीनः। आनंदमयः आनंदरूपः स्वार्थे मयट्। अक्रियः परिणामहीनः। ४३ =२ सदैवेति। सदैव मुक्तः अचिंत्यश
अहं

=१ एवं भावनायाः फलमिति । उक्तरीत्या सदात्मानं अखंडितात्मना विषयानाकृष्टचित्तेन विचारमाणस्य ध्यायतः चरमाण एव चारमाणः स्वार्थे पर विशुद्धभावना । ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिरुदेतीति विशेषः । साच उदिता कारकैर्देहांतरप्रापकैः कर्मभिः सहाविद्यामचिरेणाशीघ्रमेव हन्यात् । यथोपासितं रसायनं रुजो रोगान्हन्यात्तद्वत् ॥ १ = =२ तत्र ध्यान इतिकर्तव्यतामाह विविक्त इति । निर्जने इत्यर्थः । आसीनो यथोचितपद्मासनाद्युपविष्टः । उपारतेंद्रियः निर्व्यापारेंद्रियः । विनिर्जितात्मा प्राणायामादिभिर्जितात्मा अंतःकरणः अत एव विमलांतराशयः शुद्धचित्तः विज्ञाने एव दृक् भानं यस्य । दृक्छब्दस्य भानर

सदात्मानमखंडितात्मना विचारमाणस्य विशुद्धभावना । हन्यादविद्यामचि-
रेण कारकै रसायनं यद्वदुपासितं रुजः ॥ ४५ ॥ विविक्तआसीन उपारतेंद्रियो
विनिर्जितात्मा विमलांतराशयः । विभावयेदेकमनन्यसाधनो विज्ञानदृ-
क्केवलआत्मसंस्थितः ॥ ४६ ॥ विश्वं यदेतत्परमात्मदर्शनं विलापयेदात्म-
नि सर्वकारणे । पूर्णश्चिदानंदमयोवतिष्ठते न वेद बाह्यं न च किंचिदांतरं
॥ ४७ ॥ पूर्वं समाधेरखिलं विचिंतयेदोंकारमात्रं सचराचरं जगत् । तदेव वा-
च्यं प्रणवो हि वाचको विभाव्यते ज्ञानवशान्न बोधतः ॥ ४८ ॥ अकारसंज्ञः पु-
रुषो हि विश्वको ह्युकारकस्तैजस ईर्यते क्रमात् । प्राज्ञो मकारः परिपठ्यतेऽखि-
लैः समाधिपूर्वं न तु तत्त्वतो भवेत् ॥ ४९ ॥ विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापयेदुकार-

=३ उक्तमर्थं विवृणोति । अकारेति । अकारसंज्ञस्तल्लक्ष्यः पुरुषो हि विश्वकः स्वार्थे कः अयं जाग्रत्साक्षी विराट् । ततः स्वप्नसाक्षी तेजसः तैजसपदेन परिभाषितः लिंगदेहाभिमानी हिरण्यगर्भ उकारप्रतिपाद्यः ईर्यते ततः सुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञपदवाच्यः मायोपाधिको मकारवाच्यः अखिलैः परिपठ्यते । इयं भावना समाधेः पूर्वमेव न तु तत्त्वसाक्षात्कारे सति सर्वस्य ब्रह्मणि विलयात् ॥ ३ = =१ अथ विलापनमाह विश्वमिति । उकारे बहुधाप्यवस्थितं स्थूलदेहनिबंधनभोगाभिमानेन स्थितं विश्वं तद्वाचकमकारं च तुष्ट्यार्थः । विलापयेत् । ततस्तैजसं लिंगाभिमानिनं पुरुषं तद्वाचकं च पायाद्द्वितीयवर्णउकारे विलीनं विश्वमकारं विलाप्य तथा भावयिता

= १ ततस्त्वा द्दशं मकारं तद्वाच्यं प्राज्ञं च कारणं तत्वाभिमानिनं पुरुषं ह्रात्मनि चिद्घ्ने परे विलापयेत्। ततः सोहं सर्वविलापाधिष्ठानं परं ब्रह्मेति भावयेत्। कथं ब्रह्म। सदा विमुक्तिमत्। ननु हंपदार्थस्य रागादिमलिनस्य कथं ब्रह्मत्वं नेत्याशंक्याह पदार्थं विशिनष्टि। उपाधितो मुक्तः अतएवामलः तथा भावेन साधनं विज्ञानदृक्निदिध्यासनं तन्मात्राविष्टे दृरूपं दृक् साधनं यस्य सः॥ १ = = एवं भावनावतो लक्षणमाह एवमिति। उक्तप्रकारेण सदाजातपरात्मभावनः परिविस्मृताखिलः अतएव स्वरूपानंदतुष्टः साक्षान्नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षात्सोपाधिकनामरूपभेदराहित्येन अखंडात्मस्वरूपं यत्सुखं प्रकाशश्च तद्रूप एव विमुक्तो जीवन्मुक्तः अचलं वारिधिरिव स्थिता दृशा सिन्धुवत् इत्यर्थः॥ २ =

रा॰ उ॰ स॰ ५

२३

मध्ये बहुधाप्यवस्थितं ततो मकारे प्रविलाप्य तेजसं द्वितीयवर्णप्रणवस्य चांतिमं ५० मकारमप्यात्मनि चिद्घ्ने परे विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणं सोहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिमद्विज्ञानदृग्मुक्त उपाधितोमलः ५१ एवं सदा जातपरात्मभावनः स्वानंदतुष्टः परिविस्मृताखिलः आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोचलवारिसिंधुवत् ५२ एवं सदाभ्यस्तसमाधियोगिनो निवृत्तसर्वेंद्रियगोचरस्य हि विनिर्जिताशेषरिपोरहं सदा दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ५३ ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनिस्तिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबंधनः प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितो मय्येव साक्षात्प्रविलीयते ततः ५४ आदौ च मध्ये च तथैव चांततो भवं विदित्वा भयशोककारणं हित्वा समस्तं

= १ सर्वधर्मोपेक्षया। यमेव धर्मेज्ज्यायानित्याह आदाविति। भवं आदिमध्यांतस्थानेषु सर्वथा भयशोककारणं विदित्वा तत्कारणभूतं विधिवादेर्यजेतेत्यादिभिश्चोदितं समस्तकर्ममार्गं काम्यं हित्वा। खिलात्मनां जीवानां स्वस्वरूपभूतमात्मानं भजेत्। यथा धनार्जने नानादुःखं मध्ये पालनं कृतं तत्र राजादिकृतं भयं अंते नाशे शोकं यथैव सापि दुःखमयं चेति तदर्थमात्रेऽप्यत्र॥ १ =

=१ मय्यभेदभावनया नामरूपाविभागेन मद्रूप एव भवतीत्यमुमर्थं सदृष्टांतमाहात्मनीति। आत्मनि सर्वाधिष्ठाने मयि इदं स्वस्वरूपं जीवम
भेदेन विभावयन्नुलत्तमयात्मनाऽभेदेन भवति। तत्र दृष्टांतः। यथा समुद्रे प्रविष्टं नद्यादिजलं समुद्र एव यथा क्षीरे प्रक्षिप्तं पयः क्षीरमेव यथा व्यो
म्नि महाकाशे घटाद्यवच्छिन्नाकाशो घटादिभंगे यथा च मर्भस्त्रिकाद्यवच्छिन्नो वायुरनिले महावायौ नामरूपाविभागेनैकीभवति तद्वत्॥ १ =
=२ एवमात्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्त्वभ्रमः स्वत एवापैतीत्याह इत्थमिति। हिरण्यर्थे लोकसंस्थितोपि जीवन्मुक्तिदशायां व्यवहारं कुर्वन्नपि जगन्मृषैवे

विधिवाद्चोदितं भजे त्वमात्मानमथाखिलात्मनां ५५ आत्मन्यभेदेन
विभावयन्निदं भवत्यभेदेन मयात्मनां तदा यथा जलं वारिनिधौ यथा
पयः क्षीरे वियद्व्योम्न्यनिले यथानिलः ५६ इत्थं यदीक्षित हि लोकसं
स्थितो जगन्मृषैवेति विभावयन्मुनिः निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो
यथेंदुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः ५७ यावन्न पश्येदखिलं मदात्मकं ता
वन्मदाराधनतत्परो भवेत् श्रद्धालुरत्यूर्जितभक्तिलक्षणो यस्तस्य
दृश्योहमहर्निशं हृदि ५८ रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसंग्रहं मया विनि
श्चित्य तवोदितं प्रिय यस्त्वेतदालोचयतीह बुद्धिमान्समुच्यते पातक
राशिभिः क्षणात् ५९ भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य

=३ स्तोत्रं कथयन्नेतस्य श्रुतिसमत्वं कथयन्नेतदालोचनमपि महापातकप्रतिबंधकदुरितनाशोपायस्त्वाह रहस्यमिति। श्रुतिसारसंग्रहत्वेनोक्तिगो
पनीयता अप्रमाणशंका नहि यस्तु एतत् चित्तं आलोचयति सम्यग्विचारयति। =१ उक्तमेवार्थं पुनराह भ्रातरिति। यदि यत्तु जगत्परिदृश्यते तत्सर्वं
मायैवेति ज्ञायते इति शेषः। चेतसा सर्वं परित्यज्य तत्त्वोदासीन्यं कृत्वा मद्भावनया मदेकभावनया भावितं भुद्धिमान्सन्य यस्त्वता दृष्टे स्वस्थ द्रष्टु परिदृश्या
दिषः प्राह निरामयः सन्सुखीभव। सर्वदुःखनिरस्येति भावः। ततोनुरागामे आनंदमयो मद्रूपो भव। यद्यपि पूर्वमानंदरूपोस्येव तथापि तत्प्राप्तिः वि
न्यामाह

=१ एवंरीत्या स्वोपासकस्य लोकपावनत्वमाह यइति। कदाचायदा कदाचित्यर्थः हृदा निर्मलेनांतःकरणेन यो माम गुणं। मायागुणत्रयरहितं। अल
एव गुणात्परं गुणादिव्याकृतात्परं मायातीतं।मदिवा यद्वेत्यर्थे गुणात्मकं सर्वशक्तत्वलोकोत्तरलावण्यादिगुणवान्मां मामूर्तियस्य तं दृश्यमान्
रूपं सेवते सद्विविधोप्युपासकः अहं मत्स्वरूप एव माम कइत्यर्थो वा।प्रियो हि ज्ञानिनो त्यर्थमहं सच मम प्रियइत्युक्तेः॥ नादृशो मद्भक्तः स्वपादलग्नरे

रा·उ·५
२४

चेतसा मद्भावनाभावितशुद्धमानसः सुखीभवानंदमयो निरामयः ६० यः से
वेत मामगुणं गुणात्परं हृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकं सोहं स्वपादांचितरेणुभिः
स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ६१ विज्ञानमेतदखिलं श्रुतिसारमेकं वे
दांतवेद्यचरणेन मयेव गीतं यः श्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो मद्रूपमेति यदि
मद्वचनेषु भक्तिः ६२ ॥इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे राम
गीता नाम पंचमः सर्गः ५ एकदा मुनयः सर्वे यमुनातीरवासिनः आजग्मू
राघवं द्रष्टुं भयाल्लवणरक्षसः १ कृत्वाग्रे तु मुनिश्रेष्ठं भार्गवं च्यवनं द्विजाः अ
संख्याताः समायाता रामादभयकांक्षिणः २ तान्पूजयित्वा परया भक्त्या रघुकु
लोत्तमः उवाच मधुरं वाक्यं हर्षयन्मुनिमंडलं ३ करवाणि मुनिश्रेष्ठाः किमा

=३ इति गीतां श्रुतशुद्धमादौ वचनात्समस्याश्वरूपपाठमात्र
गां अं सर्वस्य भेदाज्ञानं उपकारमात्मा देहात्म

x पुनाति: स्पृशल्लोकत्रयं पुनाति। अज्ञा
x नृपातन्ति रूपितेन पावनीकरोति। सूर्यः यथार
x विः स्पर्शैः स्पृशन्ताज्ञा दिविकिरी का
२८ x तिलकमा॥१=

फलमाह विज्ञानमिति। विज्ञानजनकं करणं च्युतसत्ता। वेदांतैरुपनिषद्भिर्वेद्यं चरणं जगज्जन्मादिलक्ष
णं यस्य तेन कथमित्याशंक्य भवसे केति सूचयन्नत्र हेतुमाह मद्वचनेषु भक्तिः विश्वासो यदीत्यर्थः॥ गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलं
=१ भव कार्यइति शेषः॥ आगमनस्य च किं कारणं १ दक्षिणी व्यावर्तिना भावः॥

यत्नमस्मात्प्रीसा मां द्रष्टुमागता स्त कृत्योस्मि।

गमनकारणं धन्योस्मियदियूयंमांप्रीत्याद्रष्टुमिहागताः ४ सुदुष्करंचयत्कार्यंभ
वतां तत्करोम्यहं आज्ञापयंतुमांभस्यंब्रह्मणदैवतंहिमे ५ तच्छ्रुत्वासहसाह
ष्टश्च्यवनोवाक्यमब्रवीत् मधुनामामहादैत्यः पुराकृतयुगेविभो ६ आसीद्
तीवधर्मात्मादेवब्राह्मणपूजकः तस्यतुष्टोमहादेवोददौशूलमनुत्तमं ७ प्रा
हचानेनयं हंसिसतुभस्मीभविष्यति रावणस्यानुजाभार्यातस्यकुंभीनसीश्रुता
८ तस्यांतुलवणोनामराक्षसोभीमविक्रमः आसीद्दुरात्मादुर्धर्षोदेवब्राह्म
णहिंसकः ९ पीडितास्तेनराजेंद्रवयंत्वांशरणंगताः तच्छ्रुत्वाराघवोप्याहमा
भैर्वोमुनिपुंगवाः १० लवणंनामयिष्यामिगच्छंतुविगतज्वराः इत्युक्त्वाप्राहरा
मोपिभ्रातॄंकोवाहनिष्यति ११ लवणंराक्षसंदघात्ब्राह्मणेभ्योऽभयं
त्र

रा॰उ॰६
२५

महत् तच्छ्रुत्वा प्रांजलिः प्राह भरतो राघवाय वै १२ अहमेव हनिष्यामि देवा
ज्ञापय मां प्रभो ततो रामं नमस्कृत्य शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् १३ लक्ष्मणेन
महत्कार्यं कृतं राघव संयुगे न दित्यामे महाबुद्धिर्नरतोऽदुःखमन्वभूत् १४
अहमेव गमिष्यामि लवणस्य वधाय च त्वत्प्रसादाद्रघुश्रेष्ठ हन्यां तं राक्षसं
युधि १५ तत् श्रुत्वा स्वांकमारोप्य शत्रुघ्नं शत्रुसूदनः प्राहाद्यैवाभिषेक्ष्या

हेतौ पंचमी ४ =
मि मथुराराज्यकारणात् १६ आनाय्य च सुसंभारान् लक्ष्मणेनाभिषेचने ४ = अभिषेचन निमित्तं विषयसप्तम्यामयमर्थः फलति। ४ =
अनिच्छंतमपि स्नेहादभिषेकमकारयत् १७ दत्वा तस्मै शरं दिव्यं रामः
शत्रुघ्नमब्रवीत् अनेन जहि बाणेन लवणं लोककंटकं १८ स तु संपूज्य
तच्छूलं गेहे गच्छति काननं भक्षणार्थं तु जंतूनां नानाप्राणिवधाय च १९
३ वसिष्ठादिभिरितिशेषः।

२५

=१ स तु यावद्वनचरो भवेन्न भवति सदनं नायाति तावद्देवे स्तव्यथः।

स तु नायाति सदनं यावद्वनचरो भवेत् तावद्देवपुरद्वारि तिष्ठ त्वं धृतकार्मु
कः २० यो त्यसे सत्वयाक्रुद्धस्तदावध्यो भविष्यति तं हत्वा लवणं क्रूरं तद्वनं
मधुसंज्ञितं २१ निवेश्य नगरं तत्र तिष्ठ त्वं मेनुशासनात् अश्वानां पंच
साहस्रं रथानां च तदर्द्धकं २२ गजानां षट्शतानीह पतीनामयुतत्रयं आ
त्वमग्रे प्रथममेक ऽ एव राक्षसं साधय ५ गमिष्यति पश्चात्त्वमग्रे साधय राक्षसं २३ इत्युक्त्वा मूर्ध्न्यवघ्राय प्रेषया
मास राघवः शत्रुघ्नं मुनिभिः सार्धमाशीर्भिरभिनंद्य च २४ शत्रुघ्नोपि त
था चक्रे यथा रामेण चोदितः हत्वा मधुसुतं युद्धे मधुरामकरोत्पुरीं २५
समृद्धां जनतया सस्यां सभूतां २ स्फीतां जनपदां चक्रे मधुरां दानमानतः सीतापि सुषुवे पुत्रौ द्वौ वाल्मीके
राश्रमे २६ मुनिस्तयोर्नाम चक्रे कुशो ज्येष्ठोऽनुजे लवः क्रमेण विद्या

रा॰ उ॰ ६ संपन्नौ सीतापुत्रौ बभूवतुः २७ उपनीतौ च मुनिना वेदाध्ययनतत्परौ कृत्स्नं
रामायणं प्राह काव्यं बालकयोर्मुनिः २८ शंकरेण पुरा प्रोक्तं पार्वत्यै पुरहा
२६ वेदस्तात्पर्यार्थेस्तान ग्रिमिस्तं। रिणा वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः २९ कुमारौ स्वरसंपन्नौ सुंद
रौ चाश्विनाविव तंत्रीतालसमायुक्तौ गायंतौ चेरतुर्वने ३० तत्र तत्र मुनी
नां तौ समाजे सुररूपिणौ गायंतौ वम्भितौ दृष्ट्वा विस्मिता मुनयोऽब्रुवन् ३१
गंधर्वेष्विह किंनरेषु भुवि वा देवेषु देवालये पातालेष्वथ वा चतुर्मुखगृहे लो
केषु सर्वेषु च अस्माभिश्चिरजीविभिश्चिरतरं दृष्टा दिशः सर्वतो नाज्ञायी
दृग्गीतवाद्यगरिमा नादर्शि नाश्रावि च ३२ एवं स्तुवद्भिरखिलैर्मुनिभिः २६
प्रतिवासरं आसाते सुखमेकांते वाल्मीकेराश्रमे चिरं ३३ अथ रामोऽश्व
=२ नाज्ञायी सस्येव विवरणं मादर्शीति। साक्षाद्दृशं गानं न श्रुतमित्यर्थः। नाश्रावि। कर्णोपकर्णिकया मुखदेशे ईदृशं विक्षि
गानात् स्वी किंतलग्रुत्माग्रमोर्थः।

मेधादींश्च कार बहुदक्षिणान् यज्ञान्स्वर्णमयीं सीतां विधाय विपुलद्युतिः
२४ तस्मिन्विताने ऋषयः सर्वे राजर्षयस्तथा ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः
समाजग्मुर्दिदृक्षवः २५ वाल्मीकिरपि संगृह्य गायंतौ तौ कुशीलवौ जगा
मऋषिवाटस्य समीपं मुनिपुंगवः २६ तत्रैकांते स्थितं शांतं समाधिविर
मे मुनिं कुशः पप्रछ वाल्मीकिं ज्ञानतत्त्वकथांतरे २७ भगवन् श्रोतुमि
छामि संक्षेपाद्भवतोखिलं देहिनः संसृतिर्बंधः कथमुत्पद्यते दृढः २८ क
संसृतिरूपो बंधः
थं विमुच्यते देही दृढबंधाद्भवाभिधान् वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ मह्यं शिष्याय ते मु
ने २९ वाल्मीकिरुवाच शृणु वक्ष्यामि ते सर्वं संक्षेपाद्बंधमोक्षयोः स्वरूपं
साधनं चापि मत्तः श्रुत्वा यथोदितं ४० तथैवाचर भद्रं ते जीवन्मुक्तो भवि

=५ कुशः पप्रछु इति वियोगात्कात्स्य स्य मं जिहिरत्वा यामि उधर्तत्वं पप्रछेति भावः।

=१ वस्तुतो देहरहितस्य चिदात्मनः देहो महागेहमेव यथा गृहस्वामिनो गृहेण न तादात्म्यं तस्यैवं चिदात्मनो देहेनापि न तदिति भावः।
=१ तस्मिन्नस्मिन्देहेऽहंकार एव मंत्री। स च तेनैव कल्पितः स तस्याधिष्ठाने मायाया रूपः परिणामः इति तेनैव कल्पित इत्युक्तं। सः स्वं स्वकीयं देहरूपं गेहं स्वविषयमहंकारं ममेत्याकारं चाभिमानं चिदात्मन्यारोप्य
अहंकारः

ए॰ उ॰ ६ व्यापि देहे एव महागेहम देहस्य चिदात्मनः ४१ तस्याहंकार एवास्मिन्मंत्री तेनैव
२७ कल्पितः देहगेहाभिमानं स्वं समारोप्य चिदात्मनि ४२ तेन तादात्म्यमापन्नः अहंकारः
स्वचेष्टितमशेषतः विदधाति चिदानंदे तद्भासितवपुः स्वयं ४३ तेन संकल्पि
तो देही संकल्पनिगडावृतः पुत्रदारगृहादीनि संकल्पयति चानिशं ४४ संकल्प
यन्स्वयं देही परिशोचति सर्वदा त्रयस्तस्याहमो देहा अधमोत्तममध्यमाः
४५ तमः सत्वरजः संज्ञा जगतः कारणं स्थितेः तमोरूपो हि संकल्पो नित्यं
तामसचेष्टया ४६ अत्यंतं तामसो भूत्वा कृमिकीटत्वमाप्नुयात् सत्वरूपो हि
संकल्पो धर्मज्ञानपरायणः ४७ अदूरमोक्षसाम्राज्यः सुखरूपो हि तिष्ठति
रजोरूपो हि संकल्पो लोकसव्यवहारवान् ४८ परितिष्ठति संसारे पुत्रदारानुरं

=३ अनु अऽहंकारस्य कथं चेष्टितमस्य अत आह तद्भासितवपुः तत्संबन्धाद्देवतादृश सामर्थ्यवानयं जात इत्य।
=३ तेन संकल्पितः तेनाहंकारेण स्वीयसंकल्पेनैव तद्वान्कृतः अत्यंतसन्निकर्षेण तादात्म्यापन्नत्वात् संकल्पयति कामयते
२८

=४ संकल्पयन्निति। तस्याहमोऽहंकारस्य त्रयो देहाः। तदेवाह तमः सत्वेति। जगतः स्थितेः कारणं। तेषां कार्यविशेषमाह तमोरूपादित्यादि। कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य तत्कृतचेष्टाया तामसत्वं। एवं सत्वरूप इत्यादिष्वप्यारव्येयं। तत्कार्यं धर्मेत्यादि। यस्यायं संकल्पः स धर्मादिविशिष्टो भवे मोक्षोऽप्यनयैव वस्याप्राप्य इत्याह अदूरेति। उत एव स सुखरूपस्तिष्ठति हि प्रसि- यस्य रजोरूपः संकल्पः स लोके व्यवहारवान्।

१ = परितिष्ठतीति। तत्त्वधनहारयुतः पुत्राघ नु रुजितः संसारे राज्यसंकल्पकृतकर्मवशात्तिष्ठति। यस्य संकल्पः एतत्पूर्वोक्तं त्रिविधमपि
रूपं परित्यज्य शाम्यतीति शेषः। स परं पदमाप्नोति। सत्त्वरूपसंकल्पस्य हि क्रमेण सर्वसंकल्पनाशद्वारा दूरमोक्षत्वं प्रागुक्तं बोध्यं। आत्मपरि
क्षये आत्मा संकल्पः। अतस्त्वं सर्वा दृष्टीः इंद्रियज्ञानानि परित्यज्य मनसैव मनो नियम्य विषयेभ्यो निवर्त्य। ॥ बाह्येंद्रियविषयसहितो यश्चा
भ्यंतरेंद्रियविषयोर्थस्तस्य तद्विषयस्य संकल्पस्य क्षयं कुरु। संकल्पस्य जे यर्थः। अन्योपायेन तु न सर्वथा सुखप्राप्तिरित्याह यदीति। तादृशं तपः पू

जितः त्रिविधं तु परित्यज्य रूपमेतन्महामते ४९ संकल्पः परमाप्नोति पदमात्मप
रिक्षये दृष्टीः सर्वाः परित्यज्य नियम्य मानसा मनः ५० सबाह्याभ्यंतरार्थस्य संक
ल्पस्य क्षयं कुरु यदि वर्षसहस्राणि तपश्चरसि दारुणं ५१ पातालस्थस्य भूस्थ
स्य स्वर्गस्थस्यापि तेनघ नान्यः कश्चिदुपायोस्ति संकल्पोपशमादृते ५२ अना
बाधेऽविकारे स्वसुखे परमपावने संकल्पोपशमे यत्नं पौरुषेण परं कुरु ५३
संकल्पतंतौ निखिला भावाः प्रोताः किलानघ छिन्ने तंतौ न जानीमः क्व यांति वि
भवाः पराः ५४ निःसंकल्पो यथाप्राप्तव्यवहारपरो भव क्षये संकल्पजालस्य जी
(भावो) वोभ्रसत्त्वमाप्नुयात् ५५ अधिगतपरमार्थतामुपेत्य प्रसभमपास्य विकल्प
जालमुच्चैः अधिगमय पदं तद्द्वितीयं विततसुखाय सुषुप्तचित्तवृत्तिः ५६

=४ संकल्पस्यैव च सर्वाधारत्वात्तन्नाशे एव सर्वविषयनिवृत्तिरित्याह संकल्पतंताविति। विशिष्टो भवः संसारः ये
भ्यस्ते पराः भावाः क्व यांतीति न जानीमः सर्वथा नश्यंत्येवेति भावः। ५४॥ तस्मान्निःसंकल्पस्त्वं केवलं यथा
प्राप्तव्यवहारं कुर्वित्यर्थः। संकल्पक्षयस्य फलमाह क्षय इति। ५५। प्रसभं हठेन विकल्पजालं सम्यक्। अधिगतः

=५ अनाबाधे दुःखासंभिन्ने विकारे विषयसंबंधरहिते च
स्वसुखपरमपावने स्वात्मसुखस्वरूपे ... अन्यः कश्चिदुपा
योस्ति न स्मात् पुरुषप्रयत्नेन ... ॥५३॥

[illegible marginal commentary on right side] ॥५६॥

रा॰उ॰६ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेषष्ठःसर्गः ६
२८ वाल्मीकिनावबोधितोसौकुशःसद्योगतभ्रमः अंतर्मुक्तोबहिःसर्वमनुकुर्वन्नूच २यत्करोतितदनु कुर्वन्निवसर्थः।
चारसः १ वाल्मीकिरपितौप्राहसीतापुत्रौमहाधियौ तत्रतत्रचगायंतौपुरेवी
रा थिषुसर्वतः २ रामस्याग्रेप्रयेतांशुश्रूषुर्यदिराघवः नग्राह्यंवैपुवाभ्यांतद्यदि
किंचित्प्रदास्यति ३ इतितौचोदितौतत्रगायमानौविचेरतुः यथोक्तंऋषि
णापूर्वंतत्रतत्राभ्यगायतां ४ तांसशुश्रावकाकुत्स्थःपूर्वचर्यांततस्ततः
अपूर्वपाठनरीति अपूर्वपाठजातिंचगेयेन(गानेन)समनिपुतां(व्याप्तां) ५ बालयोराघवःश्रुत्वाकौतूहल
मुपेयिवान् अथकर्मान्तरेराजासमाहूयमहामुनीन् ६ राज्ञश्चैवनरव्या २८
घ्रःपंडितांश्चैवनैगमान् पौराणिकान्शब्दविदोयेचवृद्धाद्विजातयः ७
व्याकरणविदः १८

~२ रामं दारकौ च दृष्ट्वा विस्मिताज्ञ पश्यन्ति शेषः

एतान्सर्वान्समाहूय गायकौ संप्रवेशयन् ते सर्वे हृष्टमनसो राजानो ब्राह्म
णादयः ८ रामं तौ दारकौ दृष्ट्वा विस्मिता ह्यनिमेषणाः अवोचन्सर्व एवै
ते परस्परमथागताः ९ इमौ रामस्य सदृशौ बिंबाद्बिंबमिवोदितौ जटिलौ प्रतिबिंबं
यदि न स्यातां न च वल्कलधारिणौ १० विशेषं नाधिगच्छामो राघवस्यान
योस्तदा एवं संवदतां तेषां विस्मितानां परस्परं ११ उपचक्रमतुर्गातुं ता
वुभौ मुनिदारकौ ततः प्रवृत्तं मधुरं गांधर्वमतिमानुषं १२ श्रुत्वा तन्म मनुष्यलोकीय गा
धुरं गीतमपराह्णे रघूत्तमः उवाच भरतं चाभ्यां दीयतामयुतं वसु १३ न मति क्रांत ४ —
दीयमानं सुवर्णं तु न तज्जगृहतुस्तदा किमनेन सुवर्णेन राजन्नौ वन्य
भोजनौ १४ इति संत्यज्य संदत्तं जग्मतुर्मुनिसंनिधिं एवं श्रुत्वा तु
स इति शेषः

रा·उ·७ चरिते रामः स्वस्यैव विस्मितः १५ ज्ञात्वा सीताकुमारौ तौ शत्रुघ्नं चेदमब्रवी
२९ त् हनूमन्तं सुषेणं च बिभीषणमथाङ्गदं १६ भगवन्तं महात्मानं वाल्मीकिं
मुनिसत्तमं आनयध्वं मुनिवरं संसीतं देवसंमितं १७ अस्यास्तु पार्ष
दो मध्ये प्रत्ययं जनकात्मजा करोतु शपथं सर्वे जानन्तु गतकल्मषां १८
सीतां तद्वचनं श्रुत्वा गताः सर्वे तु विस्मिताः ऊचुर्यथोक्तं रामेण वाल्मीकिं
रामपार्षदाः १९ रामस्य हृद्गतं सर्वं ज्ञात्वा वाल्मीकिरब्रवीत् श्वः करिष्यति
वै सीता शपथं जनसंसदि २० योषितां परमं दैवं पतिरेव न संशयः तच्छ्रु रे देवत्वं
त्वा सहसागत्वा सर्वे प्रोचुर्मुनेर्वचः २१ राघवस्यापि रामोपि श्रुत्वा मुनि २९
वचस्तथा राजानो मुनयः सर्वे शृणुध्वमिति चाब्रवीत् २२ सीतापाश्र

=अत्ययं सर्वजनस्य शुद्धत्वनिश्चयो सा इर्फ शपथं करोति स्म नयः =५ इदं पूर्वोक्तयि

२१ सीतायाः शपथं दृष्टुमभ्युपागमंध
र्माधर्मरूपं विज्ञातुं निर्णयन्ति सर्वे।

पथं लोका विज्ञातुं मभ्युपागमं श्रुत्वा तु राघवेणाथ लोकाः सर्वे दिदृक्षवः
२३ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महर्षयः वानराश्च समाजग्मुः कौ
तूहलसमन्विताः २४ ततो मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् अग्रतः
स मृषिं कृत्वा यान्ती किंचिदवाङ्मुखी २५ कृतांजलिर्बाष्पकंठा सीता यज्ञं वि
वेश तं दृष्ट्वा लक्ष्मीमिवायांतीं ब्रह्माणमनुयायिनी २६ वाल्मीकेः पृष्ठतः
सीतां साधुवादो महानभूत् ततो मध्ये जनौघस्य प्रविश्य मुनिपुंगवः
२७ सीतासहायो वाल्मीकिरिति प्राह च राघवं इयं दाशरथे सीता सुव्र
ता धर्मचारिणी २८ अपापा ते पुरा त्यक्ता ममाश्रमसमीपतः लोकाप
वादभीतेन त्वया राम महावने २९ प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि॥

=१ अत्रस्थाने कुबेरलिकरुणरसाक्रांतत्तया
स्माविलिपदयोनरुत्तंपनदोषाय।

=२ यथाऽघयावदनृतमुक्तंनस्मरामितथेमौतवपु
त्रकाविति वाक्यमपिसत्यमेवेत्यर्थः।

रा॰उ॰७ इमौतुसीतातनयौइमौयमलजातकौ ३० सुतौतुतवदुर्धर्षौसत्यमेतद्ब्रवीमि
३० ते प्रचेतसोहंदशमः पुत्रोरघुकुलोद्वह ३१ अनृतंनस्मराम्युक्तंयथेमौत
वपुत्रकौ बहून्वर्षगणान्सम्यकृतपश्चर्यामयाकृता ३२ नोपाश्नीयांफलंत
स्यादुष्टेयंयदिमैथिली वाल्मीकिनैवमुक्तस्तुराघवःप्रत्यभाषत ३३ एवमे
तन्महाप्राज्ञयथावदसिसुव्रत प्रत्ययोजनितोमह्यंतववाक्यैरकिल्बिषैः
३४ लंकायामपिदत्तोमेवैदेह्याप्रत्ययोमहान् देवानांपुरतस्तेनमंदिरंसं
३=लोककृतदुर्यशभयात् प्रवेशिता ३५ सेयंलोकभयाद्ब्रह्मन्अपापापिसतीपुरा सीतामयापरित्य पुरेव
क्तानवानूतत्क्षंतुमर्हसि ३६ ममैवजातौजानामिपुत्रावेतौकुशीलवौ शुद्धा ३०
यांजगतीमध्येसीतायांप्रीतिरस्तुमे ३७ देवाःसर्वेपरिज्ञायरामाभिप्रायमु

=२ जगतीमध्येतद्वर्तिनोलोकस्यमध्येशुद्धायांशपथेनसर्वलोकज्ञातशुद्धतायां

स्तुकाः ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा समाजग्मुः सहस्रशः ३८ प्रजाः समागमन्हृष्टाः
सीता कौशेयवासिनी उदङ्मुखी ह्यधोदृष्टिः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ३९ रामा
दन्यं यथाहं वै मनसापि न चिंतये तथा मे धरणी देवी विवरं दातुमर्हति ४० =३ प्रवेशगपृच्छि इत्यं मार्गं
तथा शपंत्याः सीतायाः प्रादुरासीन्महाद्भुतं भूतलाद्दिव्यमत्यर्थं सिंहासनम
नुत्तमं ४१ नागेंद्रैर्ध्रियमाणं च दिव्यदेहैर्विप्रभं भूर्देवी जानकीं दोर्भ्यां भूर्देवीति पाठांतरं
गृहीत्वा स्नेहसंयुता ४२ स्वागतं तामुवाचैनामासने संन्यवेशयत् सिंहा =४ दोर्भ्यां गृहीत्वा तां स्वागतमित्युवाचाथ एनां आसने संन्यवेशयत्।
सनस्थां वैदेहीं प्रविशंतीं रसातलं ४३ निरंतरा पुष्पवृष्टिर्दिव्या सीतामवा
पतिता किरत् साधुवादश्च सुमहान्देवानां परमाद्भुतः ४४ ऊचुश्च बहुधा वाचो
अंतरिक्षगताः सुराः अंतरिक्षे च भूमौ च सर्वे स्थावरजंगमाः ४५ वानरा
आसीदिति शे·
=५ सर्वाश्चर्यं तद्दिव्यलोपपादकं रविप्रभमिति।

रा०उ० ७
३१ श्च महाकायाः सीताशपथकारणात् केचिच्चिंतापरास्तस्याः केचिद्ध्यानपरा
यणाः ४६ केचिद्रामं निरीक्षंतः केचित्सीतामचेतसः मुहूर्त्तमात्रं तत्सर्वं तूष्णी
भूतमचेतनं ४७ सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा सर्वं संमोहितं जगत् रामस्तु सर्वं ज्ञात्वै
व भविष्यत्कार्यगौरवं ४८ अजानन्निव दुःखेन शुशोच जनकात्मजां ब्रह्म
णा ऋषिभिः सार्धं बोधितो रघुनंदनः ४९ प्रतिबुद्ध इव स्वप्नाच्चकारानंतराः क्रि
याः विससर्ज ऋषीन्सर्वान् ऋत्विजो ये समागताः ५० तान्सर्वान्धनरत्नौघैस्तो
द्वौ इति पाठांतरं षयामास भूरिशः उपादाय कुमारौ तौ अयोध्यामगमत्प्रभुः ५१ तदादि निस्पृ
हो रामः सर्वभोगेषु सर्वदा आत्मचिंतापरो नित्यं एकांते समुपस्थितः ५२ एकां
ते ध्याननिरते एकदा राघवे सति ज्ञात्वा नारायणं साक्षात्कौशल्या प्रियवादि ३१
=१ रामं तच्चरित्रैः ऋषिभिर्वा ज्ञेयैश्च तत्र पापनश्यसाक्षान्नारायणं ज्ञात्वा
=२ एकैकस्मिन्नागते

नी ५३ भक्त्यागत्य प्रसन्नं तं प्रणतः प्राह हृष्टधीः रामत्वं जगतामादिरादिमध्यां
तवर्जितः ५४ परमात्मा परानंदः पूर्णः पुरुषईश्वरः जातोसि मे गर्भगृहे म
म पुण्यातिरेकतः ५५ अवसाने ममाप्यद्य समयो भूद्रघूत्तमं नाद्याप्यबोध
जः कृत्स्नो भवबंधो निवर्तते ५६ इदानीमपि मे ज्ञानं भवबंधनिवर्त्तकं यथा
संक्षेपतो भूयात्तथा बोधय मां विभो ५७ निर्वेदवादिनीमेवं मातरं मातृवत्सलः।
दयालुः प्राह धर्मात्मा जराजर्जरितां शुभां ५८ मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ताः पुरा मोक्षा
प्तिसाधकाः कर्मयोगो ज्ञानयोगो भक्तियोगश्च शाश्वतः तेषां तु सुलभो मार्गो भ
क्तियोगः सुपूजितः ५९ भक्तिर्विभिद्यते मातस्त्रिविधा गुणभेदतः स्वभावो य
स्य यस्तेन तस्य भक्तिर्विभिद्यते ६० यस्तु हिंसां समुद्दिश्य दंभं मात्सर्यमेव वा

=१ हिंसा शत्रोः। दंभं पूजालाभादिफलकं। मात्सर्यं परगुणद्वेषः। भेददृष्टिः अ
रिमित्रादिदृष्टिः।१

=५ त्रिविधेतो विषये स्वभावो यस्य तेन या दिनी मी दृशवचनवती म्

=३ स्वस्यावसानेऽन्ते वार्धके इत्यर्थः। तदपि तारूसमाप्तिकाले चास्मयः प्रश्नावसरः। अबोधजः अज्ञानजः कृत्स्नो न निवर्त्तते। सर्वदा त्वत्संगात्किंचिन्निवृत्तोपि सर्वथा न निवर्त्तत इति भावः।

=१ संरंभी तत्तद्विषयकाग्रहवान्

=१ फलाभिसंधिः स्वर्गादिकामः। भोग ऐहिकः। यशः
यशःकामः अर्चादौ प्रतिमादौ आदिना सूर्यादीनां परिग्रहः आत्मानं
भेदबुध्या। अहमुपासको यमुपास्य इति रूपया

रामा०३ भेददृष्टिश्च संरंभी मत्कोमेत्तामसः स्मृतः ६१ फलाभिसंधिर्भोगार्थी धनकामो

३२ यशस्तथा अर्चादौ भेदबुद्ध्या मां पूजयेत्स तु राजसः ६२ परस्मिन्नर्पितं यस्तु

कर्म निर्हरणाय वा कर्तव्यमिति वा कुर्याद्भेदबुद्ध्या स सात्विकः ६३ मद्गुणश्र

वणादेव मय्यनंते गुणालये अविच्छिन्ना मनोवृत्तिर्यथा गंगांबुनोंबुधौ तदेव भ

क्तियोगस्य लक्षणं निर्गुणस्य हि ६४ अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिर्मयि जाय

ते सा मे सालोक्य सामीप्य सार्ष्टि सायुज्यमेव वा ६५ दृदात्यपि न गृह्णंति भक्ता

मत्सेवनं विना स एवात्यंतिको योगो भक्तिमार्गस्य भामिनि ६६ मद्भावं प्राप्नुया

त्तेन अनिक्रम्य गुणत्रयं महता कामहीनेन स्वधर्माचरणेन च ६७ कर्मयो

गेन शस्तेन वर्जितेन विहिंसनं मद्दर्शनस्तुतिमहापूजाभिः स्मृतिवंदनैः ६८

=५ अहैतुक्येति। अहेतुकं फलानुद्देशः। अत एव अव्यवहिता विशेषेणावहिता संबद्धा। सार्ष्टिः सारूप्यं। मत्सेव
नं विना सालोक्यादिशु मत्सेवाभावान्न गृह्णंति नांगीकुर्वंति। स एव। सालोक्यादितिरस्कार एव। आत्यंतिकः
स एव पूर्णः। =२ कर्मयोगमाह। महतेति। विहिंसनं हिंसा वर्जितेन कर्मयोगेन च मद्भावं प्राप्नुयात्।
१ उक्तं भक्तियोग प्राप्त्युपायमाह मद्दर्शेति।

=५वा युना स्वाश्रयापकर्षणात्

न्तेषु मद्भावनया ऽसंगेनासत्यवर्जनैः बहुमानेन महतां दुःखिनामनुकं
पया ६९ स्वसमानेषु मैत्र्या च यमादीनां निषेवया वेदांतवाक्यश्रवणमनना
मानुकीर्त्तनात् ७० सत्संगेनार्जवेणैव ह्यहमः परिवर्जनात् कोस्मयाममधर्मे
स्यपरिशुद्धांतरो जनः ७१ मद्गुणश्रवणादेव याति मामंजसा जनः यथा वायुव अंजसा शीघ्रं मां याति मद्रूपो भवति
शाद्गंधः स्वाश्रयाद्घ्राणमाविशेत् ७२ योगाभ्यासरतं चित्तं एवमात्मानमावि
शेत् सर्वेषु प्राणिजातेषु ह्यहमात्मा व्यवस्थितः ७३ तमज्ञात्वा विमूढात्मा कु
रुते केवलं बहिः क्रियोत्पन्नैर्नैकभेदैर्द्रव्यैर्मेनां बतोषणं ७४ भूतावमानार्चा नि
या मर्चितोहं न पूजितः ७५ तावन्मामर्चयेदेवं प्रतिमादौ स्वकर्मभिः यावत्सर्वे
षु भूतेषु स्थितं चात्मनि न स्मरेत् ७६ यस्तु भेदं प्रकुरुते स्वात्मनश्च परस्य च।

=४ सर्वत्रैव तत्तोहमेवेत्यर्थः।

रा०उ०७ भिन्नदृष्टेर्भयं मृत्युस्तस्य कुर्यान्नसंशयः ७७ मामतः सर्वभूतेषु परिच्छिन्नेषु
३२ संस्थितं एकं ज्ञानेन मानेन मैत्र्याचार्चेदनन्यधीः ७८ चेतसैवानिशं सर्व
भूतानि प्रणमेत्सुधीः ज्ञात्वा मां चेतनं शुद्धं जीवरूपेण संस्थितं ७९ तस्मा
त्कदाचिन्नेक्षेत भेदमीश्वरजीवयोः ८० भक्तियोगो ज्ञानयोगो मया मातरु
दीरितः आलंब्यैकतरं वापि पुरुषः श्राममृच्छति ८१ ततो मां भक्तियोगेन मा
तः सर्वहृदि स्थितं पुत्ररूपेण वा नित्यं स्मृत्वा शांतिमवाप्स्यसि ८२ श्रुत्वा
रामस्य वचनं कौशल्यानंदसंयुता रामं सदा हृदि ध्यात्वा छित्वा संसारबं
धनं ८३ अतिक्रम्य गतीस्तिस्रोप्यवाप परमां गतिं ८४ कैकेयी चापि यो
गं रघुपतिर्गदितं पूर्वमेवाधिगम्य श्रद्धाभक्तिप्रशांतात्मा हृदि रघुतिलकं ३२

भावयंतीशितासुः गत्वा स्वर्गं स्फुरंती दशरथसहिता मोदमाना वनस्थेमा
ना श्रीलक्ष्मणस्याप्यति विमलमतिः प्राप भर्त्तुः समीपं ८५ ॥इतिश्री
मध्यात्मरामायणे उत्तरकांडे मातृणां स्वर्गप्रस्थानो नाम सप्तमः सर्गः
७ श्रीमहादेव उ० अथ काले गते कस्मिन् भरतो भीमविक्रमः युधा
जिता मातुलेन स्वाहूय प्रेषितो गात्ससैनिकः १ रामाज्ञया गत स्तत्र हत्वा गंध
र्वनायकान् तिस्रः कोटीः पुरे द्वे तु निवेश्य रघुनंदनः २ पुष्करं पुष्करा
वत्यां तक्षं तक्षशिलाह्वये अभिषिच्य सुतौ तत्र धनधान्यसुहृद्वृतौ ३
पुनरागत्य भरतो रामसेवापरो भवत् ततः प्रीतो रघुश्रेष्ठो लक्ष्मणं
प्राह सादरं ४ उभौ कुमारौ सौमित्रे गृहीत्वा पश्चिमां दिशं तत्र मल्ला

गंधर्वविषयाधिपतीन्

याहीति शेषः

रा०उ०८ त्विनिर्जित्य दुष्टान्सर्वापकारिणः ५ अंगदश्चित्रकेतुश्च महासत्वपराक्र
३४ मौ द्वयोर्द्वे नगरे रुत्वा गजाश्वधनरत्नके ६ अभिषिच्य सुतौ तत्र शीघ्र
मागत्य मांप्रति: रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य गजाश्व बलवाहन: ७ गत्वाहत्वा
रिपून्सर्वान्स्थापयित्वा कुमारकौ सौमित्रिः पुनरागत्य रामसेवापरोभ
वत् ८ तत्तस्तु काले महति प्रयाते रामं सदा धर्मपथे स्थितं हरिं द्रष्टुंस
मागादृषिवेषधारी कालस्ततो लक्ष्मणमित्युवाच ९ निवेदयस्वाति
बलस्य दूतं मां द्रष्टुकामं पुरुषोत्तमाय रामाय विज्ञापनमस्ति तस्य म
हर्षिमुख्यस्य चिराय धीमान् १० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरया ३४
न्वितः आचचक्षेथ रामाय संप्राप्तं तपोधनं ११ एवं ब्रुवंतं प्रोवाच ल

=९ अतिबलस्य महर्षिमुख्यस्य दूतं मां रामाय निवेदयेत्यन्वयः। तस्यां चिराय विज्ञापनमस्ति। चिरं बोधनीयं वाक्यमस्ति।
=१सत्सौमित्रिरित्यन्वयः। रामं प्रति

क्ष्मणं राघवो वचः श्रीमान्प्रवेश्यतां तात मुनिः सत्कारपूर्वकं १२ लक्ष्म
णस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तापसं स्वतेजसा ज्वलंतं तं घृतसिक्तं यथान
लं १३ सोभिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानः स्वतेजसा मुनिर्मधुरवाक्येन
वर्धस्वेत्याह राघवं १४ तस्मै स मुनये रामः पूजां कृत्वा यथाविधि।
पृष्ट्वानामयमव्यग्रो रामः पृष्टोथ तेन सः १५ दिव्यासने समासीनो
रामः प्रोवाच तापसं यदर्थमागतोसि त्वमिह तत्प्रापयस्व मे १६ वाक्ये
न चोदितस्तेन रामेणाह मुनिर्वचः द्वंद्वमेव प्रयोक्तव्यमनवेक्ष्यं तु तद्व रहस्यं॥ = ...तली येनेति शेषः
चः १७ नान्येन चैतच्छ्रोतव्यं नाख्यातव्यं च कस्यचित् श्रृणुयाद्वा
निरीक्षेद्वा यः स वध्यस्तव प्रभो १८ तथे चेति प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मण

रा·उ·८ मब्रवीत् तिष्ठ त्वं द्वारि सौमित्रे नायात्वत्र जनो रहः १९ यद्यागच्छति कोवापि स वध्यो
३५ मे न संशयः ततः प्राह मुनिं रामो येन वा त्वं विसर्जितः २० यत्ते मनीषितं वाक्यं त
द्वदस्व ममाग्रतः ततः प्राह मुनिर्वाक्यं शृणु राम यथातथं २१ ब्रह्मणा प्रेषितो
स्मीन्द्राकायार्थं तेंतिकं प्रभो अहं हि पूर्वजो देव तव पुत्रः परंतप २२ मायासंगं तदीक्षणमात्रं।
मजो वीर कालः सर्वहरः स्मृतः ब्रह्मा त्वामाह भगवान्सर्वदेवर्षिपूजितः २३
रक्षितुं स्वर्गलोकस्य समयस्ते महामते पुरा त्वमेक एवासीर्लोकान्संहृत्य मां·
मायया तद्रूपया भार्य यया २४ भार्यया सहितस्त्वं मामादौ पुत्रमजीजनः तथा भोगवतं नागमनं नुमभागअर्थः
यासहित इत्यर्थः। तमुदके शायं २५ मायया जनयित्वा त्वं द्वौ ससत्त्वौ महाबलौ मधुकैटभकौ
दैत्यौ हत्वा मेदोस्थिसंचयं २६ इमां पर्वतसंबद्धां मेदिनीं पुरुषर्षभ पद्मेदि ३५

=४ सर्वेस्वपेक्षया पूर्वमहत्तत्त्वस्यैवाप्यमथ विशेषः।

=१ तद्रूपा

=१ निर्मितवानिति शेषः।

=१ तत्रमेदिव्यांसुप्तस्यनाभ्यां विद्यमानेपद्मेमामुत्पाद्येत्यर्थः।

=२ अंगीकृतप्रजोत्पादनादिव्यवहारः

=१ प्रजोत्पादनपालनादिभारं

दिव्यार्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्यमामपि २७ मांविधायप्रजाध्यक्षंमयिसर्वंन्यवे
दयत् सोहंसंयुक्तसंभारस्त्वामवोचंजगत्पते २८ रक्षांविधत्स्वभूतेभ्योयेमे
मांप्रतितथाप्रतिज्ञातोत्तरमित्यर्थः। वीर्यापहारिणः ततस्त्वंकश्यपाज्जातोविष्णुर्वामनरूपधृक् २९ हृतवानसिभ्र
भारंवधाद्रक्षोगणस्यच सर्वास्त्रूत्सार्यमाणासुप्रजासुधरणीधरः ३० राव
णस्यवधाकांक्षीमर्त्यलोकमुपागतः दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि
=४ धासकालप्रतिज्ञा च ३१ कृत्वावासस्यसमयंत्रिदशेष्वात्मनःपुरा सतेमनोरथःपूर्णःपू प्रतिज्ञाविषयःकालः॥४
र्णेचायुषितेनृषु ३२ कालस्तापसरूपेणत्वत्समीपमुपागमं ततोन्यत्र
श्रयतेबुद्धिर्यदिराज्यमुपासितुं ३३ तत्तथाभवभद्रंतेएवमाहपितामहः
यदितेगमनेबुद्धिर्देवलोकंजितेन्द्रियः ३४ सनाथाविष्णुनादेवाभवंतु
=२ नपुनर्लोकेआयुषिपूर्णेसति।

-२सर्वस्यजगतोंऽतकंनाशकंकालमित्यर्थः

रा·उ·८ विगतज्वराः चतुर्मुखस्यतद्वाक्यंश्रुत्वाकालेन भाषितं ३५ हसन्रामस्तदावा
३६ क्यंकृत्स्नस्यांतकमब्रवीत् श्रुतंतववचोमेद्य ममापीष्टतरंतुतत् ३६ संतो
षःपरमोज्ञेयस्त्वदागमनकारणात् त्रयाणामपिलोकानांकार्यार्थंममसंभ
वः ३७ भद्रंतेस्तु गमिष्यामियतएवाहमागतः मनोरथस्तुसंप्राप्तोनमे
त्रास्तिविचारणा ३८ मत्सेवकानांदेवानांसर्वकार्येषुवैमया स्थातव्यंमा
ययापुत्रयथाचाहप्रजापतिः ३९ एवंतयोःकथयतोर्दुर्वासामुनिरभ्यगात्
राजद्वारंराघवस्यदर्शनापेक्षयाद्रुतं ४० मुनिर्लक्ष्मणमासाद्यदुर्वासा
वाक्यमब्रवीत् शीघ्रंदर्शयरामंमेकार्यमेत्यंनमाहितं ४१ तच्छ्रुत्वाप्राहसौ श्राम ३६
मित्रिर्मुनिंज्वलनतेजसं रामेणकार्यंकिंतेद्यकिंतेभीष्टंकरोम्यहं ४२

३आहतमितिपाठांतरं।आहतंयथाभवतितथादर्शनापेक्षयाऽस्यान्वयः।

=२ विभुं रामं न दर्शयसि चेत् सविषयं वंशं दशरथस्येति शेषः। भस्मीकुर्यामित्यर्थः।

राजकार्यांतरे व्यग्रो मुहूर्त्तं संप्रतीक्ष्यतां। तच्छ्रुत्वा क्रोधसंतप्तो मुनिः सौमित्रि
मब्रवीत् ४३ अस्मिन्क्षणे तु सौमित्रे न दर्शयसि चेद्विभुं रामं सविषयं वंशं
भस्मीकुर्यां न संशयः ४४ श्रुत्वा तद्वचनं घोरं ऋषेर्दुर्वाससो भृशं स्वरूपं त
स वाक्यस्य चिंतयित्वा स लक्ष्मणः ४५ सर्वनाशाद्वरं मे घनाशो ह्येकस्य कौ
दुर्वासो रूपाल् रणात् निश्चित्यैवं ततो गत्वा रामाय प्राह लक्ष्मणः ४६ सौमित्रेर्वचनं श्रुत्वा
रामः कालं व्यसर्जयत् शीघ्रं निर्गम्य रामोपि ददर्शात्रेः सुतं मुनिं ४७ रामो
भिवाद्य सुप्रीतो मुनिं पप्रच्छ सादरं किं कार्यं ते करोमीति मुनिमाह रघूत्तमः
४८ तच्छ्रुत्वा रामवचनं दुर्वासा राममब्रवीत् अद्य वर्षसहस्राणामुपवासं
समापितं ४९ अतो भोजनमिच्छामि सिद्धं यत्ते रघूत्तम रामो मुनिवचः श्रुत्वा

=२ वर्षसहस्रसंबंधी य उपवासस्तस्य समापनमित्यर्थः। समास आर्षः।

रा०उ०८ संतोषेण समन्वितः ५० स सिद्धमन्नं मुनये यथावत्समुपाहरत् मुनिर्भु
३८ क्त्वान्नममृतं संतुष्टः पुनरभ्यगात् ५१ स्वमाश्रमं गते तस्मिन्रामः सस्मा
रभाषितं कालेन शोकदुःखार्तो विमनाश्चातिविह्वलः ५२ अवाङ्मुखो दी
नमना न शशाकाभिभाषितुं मनसा लक्ष्मणं ज्ञात्वा हतप्रायं रघूद्वहः ५३ अ
वाङ्मुखो बभूवाथ तूष्णीमेवाखिलेश्वरः ततो रामं विलोक्याह सौमित्रिर्दुःख
संप्लुतं ५४ तूष्णीं त्वं चिंतयंतं गर्हितं स्नेहबंधनं मत्कृते त्यज संतापं जहि
मां रघुनंदन ५५ गतिः कालस्य कलिता पूर्वमेवेदृशी प्रभो त्वयि हीनप्रति इदमवश्यंभावीति भावः।
ज्ञे तु नरको मे ध्रुवं भवेत् ५६ मयि प्रीतिर्यदि भवेद्यद्यनुग्राह्यता तव त्यक्त्वा शं ३८
कां जहि प्राज्ञ मां माधर्मं त्यज प्रभो ५७ सौमित्रिणोक्तं तच्छ्रुत्वा रामश्चलित
= २ मत्कृते त्वत्सन्तिस्ताहानौ ममापि नरक इत्यर्थः।

=४ भूभारहारिणः तावन्मात्रफलकतया धृतशरीरस्य पूर्वं त्वत्तः पूर्वमित्यर्थः। लक्ष्मणगमनं निर्दिष्टं। भावी सत्यर्थोऽस्माभिर्ज्ञात एवास्ति।

मानसः आहूय मंत्रिणः सर्वान्वसिष्ठं चेदमब्रवीत् ५८ मुनेरागमनं यच्च कालस्यापि हि भाषितं प्रतिज्ञामात्मनश्चैव सर्वमावेदयत्प्रभुः ५९ श्रुत्वा रामस्य वचनं मंत्रिणः सपुरोहिताः ऊचुः प्रांजलयः सर्वे राममक्लिष्टकारिणं ६० पूर्वमेव हि निर्दिष्टं तव भूभारहारिणः लक्ष्मणेन वियोगस्ते ज्ञातो विज्ञानचक्षुषा ६१ त्यज त्वं लक्ष्मणं राम मा प्रतिज्ञां त्यज प्रभो प्रतिज्ञाते परित्यक्ते धर्मो भवति =५ प्रतिज्ञाते र्थे परित्यक्ते सतीत्यर्थः।
निष्फलः ६२ धर्मे नष्टेऽखिलं राम त्रैलोक्यं नश्यति ध्रुवं त्वं तु सर्वस्य लोकस्य पालकोऽसि रघूत्तम ६३ त्यक्त्वा लक्ष्मणमेवैकं त्रैलोक्यं त्रातुमर्हसि रामो धमार्थसहितं वाक्यं तेषाम निंदितं ६४ सभामध्ये समाश्रुत्य प्राह सौमित्रिमंजसा पर्येष्टं गच्छ सौमित्रे मा भूद्धर्मस्य संक्षयः ६५ परित्यागो वधो वापि सतां मे वा भयं समं॥
सतामुभयं सममेवेत्यन्वयः। १=

रा·उ·८ एवमुक्तेरघुश्रेष्ठेदुःखव्याकुलितेक्षणः ६६ रामंप्रणम्यसौमित्रिःशीघ्रंगृहमगा
त्स्वकं ततोगत्वासरयूतीरमाचम्यसकृतांजलिः ६७ नवद्वाराणिसंयम्यमूर्ध्निप्रा
३८ णमधारयत् यदक्षरंपरंब्रह्मवासुदेवाख्यमव्ययं ६८ पदंतत्परमंधामचेतसा
सोभ्यचिंतयत् वायुरोधेनसंयुक्तंसर्वेदेवाःसहर्षयः ६९ साग्नयोलक्ष्मणंपुष्पैः
स्तुष्टुवुश्चसमाकिरन् अदृश्यंविबुधैःकैश्चित्सशरीरंसवासवः ७० गृहीत्वाल
क्ष्मणंशक्रःस्वर्गलोकमथागमत् ततोविष्णोश्चतुर्भागंतंदेवंसुरसत्तमाः सर्वे
देवर्षयोदृष्ट्वालक्ष्मणंसमपूजयन् ७१ लक्ष्मणेहिदिवमागतेहर्षोसिद्धलोक हर्यशे
गतयोगिनस्तदा ब्रह्मणासहसमागमन्मुदाद्रष्टुमाहितमहाहिरूपकं ७२
॥इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेअष्टमःसर्गः ८ लक्ष्म ३८
णंतुपरित्यज्यरामोदुःखसमन्वितः मंत्रिणोनैगमांश्चैववसिष्ठंचेदमब्रवीत् १
वणिजः

~४ सत्येन शपे सत्येमेन श्यतु यदि राज्याकांक्षे स एकः शपथः
त्वत्पादयोश्च शपे त्वत्प्रसाद स्पर्शेन च शपे इत्यपरः शपथः    चएवार्थे

अभिषेक्ष्यामि भरतमधिराज्ये महामतिं अद्य चाहं गमिष्यामि लक्ष्मणस्य पदा
नुगः २ एवमुक्ते रघुश्रेष्ठे पौरजानपदास्तदा द्रुमाद्वच्छिन्नमूलादुखार्त्तोऽप
वाचार्थे तिता भुवि ३ मूर्छितो भरतो वापि श्रुत्वा रामाभिभाषितं गर्हयामास राज्यं स
प्राहेदं रामसन्निधौ ४ सत्येन च शपे नाहं त्वां विना दिवि वा भुवि कांक्षे राज्यं
रघुश्रेष्ठ शपे त्वत्पादयोः प्रभो ५ इमौ कुशलवौ राजन् अभिषिंच स्व राघव तर्हि सर्वे गमने कोश
कोशलायां कुशं वीरमुत्तरेषु लवं तथा ६ गच्छंतु दूतास्त्वरितं शत्रुघ्नानयना लपालयिष्यती त्या
य हि अस्माकमेतद्गमनं सर्वो सायम्मणो तु सः ७ भरतेनोदितं श्रुत्वा प शंक्या हममावितिभू~
~२ तथा कथेरं वदंतं तितास्ताः समीक्ष्य तं प्रजाश्च भयसंविग्ना रामविश्लेषकातराः ८ वसिष्ठो
भगवान् राममुवाच सदयं वचः पश्य तात दारात्सर्वाः पतिता भूतले प्रजाः ९

रा॰उ॰१ तासांभावानुगंरामप्रसादंकर्त्तुमर्हसि श्रुत्वावसिष्ठवचनंताःसमुत्थाप्यपूज्य
३९ च १० सस्नेहोरघुनाथस्ताःकिंकरोमीतिचाब्रवीत् ततःप्रांजलयःप्रोचुःप्रजाभ
क्त्यारघूद्वह ११ गंतुमिच्छसियत्रत्वमनुगच्छामहेवयं अस्माकमेषापरमाप्रीतिर्ध
=४अयंवृत्तनुगमनरूपः र्मोयमक्षयः १२ नवानुगमनेरामहृद्गतानोदृढामतिः पुत्रदारादिभिःसार्धम
नुयामोद्यसर्वथा १३ तपोवनेवास्वर्गेवापुरेवारघुनंदन ज्ञात्वातेषांमनोदार्ढ्यंका
लस्यवचनंतथा १४ भक्तिंपौरजनेचैवबाढमित्याहराघवः कृत्वैवंनिश्चयंराम
स्तस्मिन्नेवाहनिप्रभुः १५ प्रस्थापयामासचतौरामनंद्रःकुशीलवौ अष्टौरथ चंद्रइतिपाठांतरं
सहस्राणिसहस्रंचैवदंतिनां १६ षष्टिंचाश्वसहस्राणामेकैकस्मैददौबलं॥ ३९
बहुरत्नौबहुधनौहृष्टपुष्टजनावृतौ अभिवाद्यगतौरामंकृच्छ्रेणानुकुशीलवौ॥

१७ शत्रुघ्नानयने दूतान् प्रेषयामास राघवः ते दूतास्त्वरितं गत्वा शत्रुघ्नाय न्यवे
दयन् १८ कालस्यागमनं पश्चादत्रिपुत्रस्य चेष्टितं लक्ष्मणस्य च निर्याणं प्रति
ज्ञां राघवस्य च १९ पुत्राभिषेचनं चैव सर्वं राममचिकीर्षितं श्रुत्वा तद्दूतवचनं शत्रु
घ्नः कुलनाशनं २० व्यथितोपि धृतिं लब्ध्वा पुत्रावाहूय सत्वरः अभिषिच्य सु
बाहुं वै मथुरायां महाबलः २१ यूपकेतुं च विदिशानगरे शत्रुसूदनः अयो
ध्यां त्वरितं प्रागात्स्वयं रामदिदृक्षया २२ ददर्श च महात्मानं तेजसा ज्वलनप्रभं।
। दुकूलयुगसंवीतं ऋषिभिश्चाक्षयैर्वृतं २३ अभिवाद्य रमानाथं शत्रुघ्नो रघु
पुंगवं प्रांजलिर्धर्मसहितं वाक्यं प्राह महामतिः २४ अभिषिच्य सुतौ तत्र रा पूर्वोक्तयोर्मथुरा
ज्ये राजीवलोचन तवानुगमने राजन् विद्धि मां कृतनिश्चयं २५ त्यक्तुं नार्हसि मां विदिशानगरयोः
२३ अक्षयैः ऋषिभिः अतिचीरजीविभिर्वसिष्ठाद्यैः

रा॰उ॰९ वीर भक्तेन त्व विशेषतः शत्रुघ्नस्य दृढां बुद्धिं विज्ञाय रघुनंदनः २६ सज्जी भवतु
४० मध्यान्हे भवानित्यब्रवीद्वचः अथ क्षणात्समुत्पेतुर्वानराः कामरूपिणः २७
ऋक्षाश्च राक्षसाश्चैव गोपुच्छाश्च सहस्रशः ऋषीणां देवतानां च पुत्रा रामस्य
निर्गमं २८ श्रुत्वा प्रोचू रघुश्रेष्ठं सर्वे वानरराक्षसाः तवानुगमने विद्धि निश्चि
तार्थान् हि नः प्रभो २९ एतस्मिन्नंतरे रामं सुग्रीवोपि महाबलः यथावदभिवा
द्याह राघवं भक्तवत्सलं ३० अभिषिच्यांगदं राज्ये आगतोस्मि महाबलं त
वानुगमने राम विद्धि मां कृतनिश्चयं ३१ श्रुत्वा तेषां दृढं वाक्यं ऋक्षवानररक्ष
सां बिभीषणमुवाचेदं वचनं मृदु सादरं ३२ धरिष्यति धरा यावत्प्रजास्ताव ४०
त्त्वं शाधि मे वचनाद्राक्षसे राज्यं ज्ञापितोसि मम मोपरि ३३ न किंचिदुत्तरं वाच्यं त्व
१ राक्षससंबंधि राज्यं प्रशाधि अतोन्यन्मावदेत्याह शापितोसीति। अन्यवचनोक्तौ मदु
पातकं तवेति भावः।

पामत्प्रियकारणात् एवं बिभीषणं तूक्त्वा हनुमंतमथाब्रवीत् ३४ मारुते त्वं चिरं
जीव मम आज्ञां मा मृषा कृथाः जांबवंतमथ प्राह निष्ठ त्वं द्वापरांतरे ३५ मया सा
र्द्धं भवेद्युद्धं यत्किंचित्कारणांतरे ततस्तान् राघवः प्राह ऋक्षराक्षसवानरान् ३६
सर्वानेव मयासार्द्धं प्रयातेति दयान्वितः ततः प्रभाते रघुवंशनाथो विशालवक्षाः
सितकंजनेत्रः पुरोधसं प्राह वसिष्ठमार्यं यांत्वग्निहोत्राणि पुरो गुरो मे ३७ ततो
=४ महाप्रस्थानोचितं वसिष्ठोपि चकार सर्वं प्रास्थानिकं कर्म महद्विधानात् क्षौमांबरो दर्भपवित्रपा क्षौमेत्यादि रामविशेषणं
णिर्महाप्रयाणाय गृहीतबुद्धिः ३८ निष्क्रम्य रामो नगरात्सिताभ्राच्छशीवया
तः शशिकोटिकांतिः रामस्य सव्येसितपद्महस्ता पद्मा गता पद्मविशालनेत्रा
३९ पार्श्वेथ दक्षेरुणकंजहस्ता श्यामा मायया भूरपि दीप्यमाना शास्त्राणि शा

=२ पद्मा लक्ष्मीः। पूर्वगतापि सीता तत्काले लक्ष्मीरूपेण संनिहिता जातेत्यर्थः।
=१ भूस्तदधिष्ठात्री देवता एवमग्रेपि बोध्यं।

२श्रुतीनांमाताणायत्री

रा・उ・९ स्त्राणिधनुश्चबाणाजग्मुःपुरस्ताद्धृतविग्रहास्ते ४० वेदाश्चसर्वेधृतविग्र
४१ हाश्चययुश्चसर्वेमुनयश्चदिव्याः मांताश्रुतीनांप्रणवेनसाध्वीययौहरिंव्या
हृतिभिःसमेता ४१ गच्छंतमेवानुगताजनास्तेसपुत्रदाराःसहबंधुवर्गैः।
१अनावृतद्वारापवर्गतुल्यंव्रजंतंराममनुययुः। अनावृतद्वारमिवापवर्गंरामंव्रजंतंययुरात्तकामाः ४२ सांतःपुरःसानुचरः
सभार्यःशत्रुघ्नयुक्तोभरतोनुपायात् गच्छंतमालोक्यरमासमेतंश्रीराघवं
पौरजनाःसमस्ताः ४३ सबालवृद्धाश्चययुर्द्विजाग्र्याःसामात्यवर्गाश्चस
मंत्रिणोययुः सर्वेगताःक्षत्रमुखाःप्रहृष्टावैश्याश्चशूद्राश्चतथापरेच ४४
सुग्रीवमुख्याहरिपुंगवाश्चस्नाताविशुद्धाःशुभनादयुक्ताः नकश्चिदासीद्दु ४१
२क्षत्रंक्षत्रिणःमुखंमुख्याःअग्रेसरायेषांतादृशोवैश्यादयः

वदुःखमुक्तोदीनोथवाबाह्यमुखेषुसक्तः ४५ आनंदरूपानुगताविरक्तापद्यु
श्चरामंपश्चुभृत्यवर्गैः भूतान्यदृश्यानिचयानितत्रयेप्राणिनःस्थावरजंग
माश्च ४६ साक्षात्परात्मानमनंतशक्तिंजग्मुर्विरक्ताःपरमेकमीशं नासी
द्योध्यानगरेतुजंतुःकश्चिन्नदाराममनानयातः ४७ शून्यंबभूवाखिलमेव
तत्रपुरंगतेराजनिरामचंद्रे ततोतिदूरंनगरात्सगत्वादृष्ट्वानदींतां हरिनेत्रजा सरयूंनामसंज्ञेयं
तां ४८ ततेदरामःस्मितपावनोतोददर्शचाशेषमिदंदृदिस्थं अथागतस्त
त्रपितामहोमहान्देवाश्चसर्वेऋषयश्चसिद्धाः ४९ विमानकोटीभिरपार
पारंसमावृतंखंसुरसेविताभिः रविप्रकाशाभिरभिस्फुरत्खंज्योतिर्मयंतत्रन
भोबभूव ५० स्वयंप्रकाशैर्महतांमहद्भिःसमावृतंपुण्यकृतांवरिष्ठैः ववुश्च
= २ अपारपारं अवधिरूपपारद्वयहीनं अपि खं विमानावृतमासीत्। ज्योतिर्मयंनक्षत्रगणप्रचुरमिव।

=१ स्मितपावनं विराड्रूपमात्मनोयनसः ३ अशेषजगद्दिस्थंदर्शआत्मानंविराड्रूपंस्म तथानिस्थ्यः।

=२ अलोपर्यगच्छदित्यर्थः। तत्र हेतुगर्भविशेषणमनंतशक्तिरिति।

रा०३०९ गताश्च सुगंधवंतो ववर्ष वृष्टिः कुसुमावलीनां ५१ उपस्थिते देवमृदंगना
४२ देगायत्सु विद्याधरकिन्नरेषु रामस्तु पद्भ्यां सरयूजलं स स्पृष्ट्वा परिक्राम
दनंतशक्तिः ५२ ब्रह्मा तदा प्राह कृतांजलिस्तं रामं परात्मन्परमेश्वरस्त्वं।
विष्णुः सदानंदमयोसि पूर्णो जानासि तत्त्वं निजमेव धामैकं ५३ तथापि दासस्य
ममाखिलेशाकृतं वचो मत्कृपरोसि विद्वन् त्वं भ्रातृभिर्वैष्णवमेकमाद्यं प्रवि
यदितीयस्तदर्थः शद्देहं परिपाहि देवान् ५४ यं द्वापरो वा यदि रोचते तं प्रविश्य देहं परिपाहि
नस्त्वं त्वमेव देवाधिपतिश्च विष्णुर्जानंति न त्वां पुरुषाविनामां ५५ सहस्रकृ
त्वस्तु नमो नमस्ते प्रसीद देवेश पुनर्नमस्ते पितामहप्रार्थनया स रामः प्रत्य
त्सु देवेषु महाप्रकाशः ५६ मुहूर्तं श्च वसूंषि दिवौकसां तदा बभूव चक्रादि ४२

=४ एवं विष्णुरूपं त्वां मां विना अन्ये पुरुषा न जानंति।

=२ सीता च पुरैव लक्ष्मीरभवत् सा पितृकाले लक्ष्मीरूपेण संनिहिताऽऽसीदिति शेषः। हि यस्माद्रामो विष्णुरित्यर्थः

पुत्रश्चतुर्भुजः शेषोऽभूद्वेश्वरतल्पभूतः सौमित्रिरत्यद्भुतभोगधारी ५७ ब
भूव तुश्चक्रदरौ च दिव्यौ केकेयिसूनुर्लवणांतकश्च सीता च लक्ष्मीरभव
त्पुरैव रामो हि विष्णुः पुरुषः पुराणः ५८ सहानुजः पूर्वशरीरकेण बभू विष्णुर्देहेन
व तेजोमयदिव्यमूर्तिः विष्णुं समासाद्य सुरेंद्रमुख्या देवाश्च सिद्धा मुनय
श्च यक्षाः ५९ पितामहाद्याः परितः परेशं स्तवैर्गृणंतः परिपूजयंतः आनं
दसंप्लावितपूर्णचित्ता बभूविरे प्राप्तमनोरथास्ते ६० तदाह विष्णुर्द्रुहिणं महा
त्मा एते हि भक्ता मयि चानुरक्ताः यातं दिवं मामनुयांति सर्वे तिर्यक्शरीरा अपि पु
ण्ययुक्ताः ६१ वैकुंठसाम्यं परमं प्रयांतु समाविशंत्वाशु ममाज्ञया ते श्रुत्वा ह
रेर्वाक्यमथाब्रवीत्कः सांतानिकान्यांतु विचित्रभोगान् ६२ लोकान्मदीयोपरि

=२ वैकुंठसमलोकं। स्वार्थे ष्यञ्। आर्षत्वात्। समाविशत्वं प्रवेशयत्वा। सांतानिकाः लोकविशेषाः॥ १ तेषां लोकानामुत्तमं [illegible]

=१ अपिच ये पि मनुष्या लयकाल एव मरणकाल एव न तु ततः प्रागपि कदाचित् तत्राप्यज्ञानतो ऽज्ञानतो वा एव वा एवार्थे । ते तव पवित्रनाम रामेत्येतद्गृणंति ते पि तानेव लोकान्योगप्राप्यान् भजंतु । एतेनाजन्माभ्यस्तयोगोन्तकाले त्वन्नामस्मर्ता च समस्तीति सूचि

रा०उ०९ दीप्यमानांस्त्वद्भावयुक्ताः कृतपुण्यपुंजाः येचापि ते रामपवित्रनाम गृणंति

४३ मर्त्या लयकाल एव ६३ अज्ञानतो वापि भजंतु लोकांस्तानेव योगैरपि चा

धिगम्यान् ततो निरुद्धा हरिराक्षसाद्याः स्पृष्ट्वाजलं त्यक्तकलेवरास्ते ६४

प्रपेदिरे प्राक्तनमेव रूपं यदंशजाता ऋक्षहरीश्वरास्ते प्रभाकरं प्राप हरिप्रवी

रः सुग्रीव आदित्यजवीर्यवत्वात् ६५ ततो विमग्नाः सरयूजले षु नराः प

रित्यज्य मनुष्यदेहं आरुह्य दिव्याभरणा विमानं प्रापुश्च ते सांतनिका

ख्यलोकान् ६६ तिर्यक्प्रजाता अपि राम दृष्ट्वा जले प्रविष्टा दिवमेव याताः ।

दिदृक्षवो जानपदाश्च लोका रामं समालोक्य विमुक्तसंगाः ६७ स्मृत्वा भूत्वेत्यर्थः

हरिं लोकगुरुं परेशं स्पृष्ट्वाजलं स्वर्गमवापुरंजः एतावदेवोत्तरमाह

शीघ्रं

=१ रामायणपाठफलमाह यइति।
=२ अंतर्यामिविधया रघुनाथप्रेरितेन

ग्रंभुः श्रीरामचंद्रस्य कथावशेषं ६८ यः पादमप्यत्र पठेत्स पापाद्विमु
च्यते जन्मसहस्रजातात् दिने दिने पापचयं प्रकुर्वन् पठेन्नरः श्लोकम
पीह भक्त्या ६९ विमुक्तसर्वाघचयः प्रयाति रामस्य सालोक्यमनन्य
लभ्यं आख्यानमेतद्रघुनायकस्य कृतं पुरा राघवचोदितेन ७०
महेश्वरेणास्तभविष्यदर्थं श्रुत्वा तु रामः परितोषमेति रामायणं काव्य
=४ वाचकश्रोत्रोरनंतपुण्यदमित्यर्थः। मनंतपुण्यं श्रीशंकरेणाभिहितं भवान्यै ७१ भक्त्या पठेद्यः शृणुयात्स
पापैर्विमुच्यते जन्मशतोद्भवैश्च अध्यात्मरामं पठतश्च नित्यं श्रोतु
श्च भक्त्या लिखतश्च रामः ७२ अतिप्रसन्नश्च सदा समीपे सीतास भूतेतिशेषः।
मेतः श्रियमातनोति ७३ रामायणं जनमनोहरमादिकाव्यं ब्रह्मा

=५ अस्तः संबद्धो भविष्यदर्थो यत्र तत्तदाख्यानं। =३ तत्परघटितं अध्यात्मरामायणाख्यं पुराणमित्यर्थः।

रा·उ·९ दिभिः सुरवरैरपि संस्तुतं च श्रद्धान्वितः पठति यः शृणुयात्तु नित्यं विष्णोः
४४ प्रयाति सदनं स विशुद्धदेहः ७४ ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमा
महेश्वरसंवादे उत्तरकांडे नवमः सर्गः ९ उत्तरकांड संपूर्णमस्तु श्री
रामचंद्रार्पणमस्तु शुभं भवतु अध्यात्मोत्तरकांडे सर्गाग्रह सं
ख्यया परिक्षिप्ताः ऋतुशत संख्याः श्लोकाः पुराणसंख्याश्च पुरहरेणोक्ताः
॥ पार्वत्यै परमेश्वरेण गदितेऽध्यात्मरामायणे कांडैः सप्तभिरन्विते
ति शुभदे सर्गाश्चतुःषष्टिकाः ॥ श्लोकानां तु शतद्वयेन सहितान्यु
क्तानि चत्वारि साहस्राण्येव समासतः श्रुतिशते सूक्तानि तत्वा ४४

रा॰उ॰९ र्थतः १ ॥ ॥इतिअध्यात्मरामायण उत्तरकांड समाप्तः॥श्री
४५ रामजयरामजयजयरामतुसाक्षः ॥श्रीरस्तु॥ रामचंद्रप्रभुः॥
॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ७॥ ॥७

श्रीगणेशायनमः ॥ अथदानमंत्रः ॥ कुरुक्षेत्रमयंदेशः कालपर्वद्विजोहरिः ॥ पृथ्वी
समभिदंदानंगृहाणपुरुषोत्तम ॥ १ ॥ मलमासेतुसंप्राप्तेगुडसर्पिर्युतानिच ॥
त्रयस्त्रिंशदपूपानिदातव्यानिदिनेदिने ॥ २ ॥ साज्यानिगुडमिश्रानिअधि
मासेनृपोत्तम ॥ उद्दिश्यापूपदानेनपृथ्वीदानफलंलभेत् ॥ ३ ॥ त्रयस्त्रिंशदपू
पानिकांस्यपात्रेनिधायच ॥ सघृतंसहिरण्यंचप्रतिगृह्णजनार्दन ॥ ४ ॥
मलानांचविशुद्ध्यर्थंपापप्रशमनायच ॥ पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थंतवदास्या
मिभास्कर ॥ ५ ॥ मलमासस्तुमासानांमलिनःपापसंभवः ॥ तस्यपाप
विशुद्ध्यर्थंमलमासव्रतंकुरु ॥ ६ ॥ तिलाःकाश्यपसंभूतास्तिलाःपापह

१ रस्मृताः॥ तिलपात्रप्रदानेन मतः शांतिं प्रयच्छमे ॥ ५॥ देवागोरद्विजानांवा
दीपं दत्वा चतुष्पथे ॥ मेघाविज्ञानसंपंनं चक्षुष्मान्भ्यसदाभवेत्॥ ६॥ व्यती
पातनमस्तेस्तु सोमसूर्यसुतप्रभो॥ यद्धनादि हृतं किंचित्तद्रक्षयमिहस्तु
मे ॥ ७॥ धान्यं करोषि दातारं इह लोके परत्र च॥ प्राणिनां जीवनोपायमतः
शांतिं प्रयच्छमे॥ ८॥ गुंजामात्रमिदं स्वर्णं हेम वि प्रकरार्पितं॥ हेमाद्री
सदृसं दानमतः शांतिं प्रयच्छमे॥ एष कुंभघटो दत्तो ब्रह्मविष्णु शिवात्म
कः॥ अस्य प्रदानात्सकला मम संतु मनोरथाः॥ गंधोदकयवैर्मिश्रैः
सांनं कुंभं फलान्वितं॥ माधवः संप्रदास्यामि अक्षय्यमुपतिष्ठतु॥ ॥ २॥

प्रयाणनक्षत्रे॥ मघास्वातीपुष्य ०१ मघार्मृगशि० २ अ० यो० आदित्यहस्ते० ३ उत्पातयोग० भानुर्वि शाखाशशिपूर्वषाढा भौमे धनिष्ठा बुधरेवतीषु॥ बृहस्पतौ रोहिणि शुक्रपुष्ये मंदोत्तराणां मुत्पातयो ग॥ ४॥ द० बुधतृतीया कुज ०॥ ५॥ मृ०॥ त्यजरवि मनु०॥ ६॥ चंद्रपा० मेषे चसिंहे धे०॥ ७ फ० सन्मुखो अ०॥ ८॥ सन्मुखचंद्र असता दोषपरिहारः॥ करण भगणदोषं वारसंक्रांतिद्रोषं तिथिकुलिक दोषयो गयामार्धदोषं॥ शनि कुजरवि दोषं राहुकेत्वादिदोषं हरति सकृदु० खं चंद्रमा सन्मुखं स्यात्॥ ९॥ वारश्र ल वर्ज॥ न पूर्वे शनि सोमेच न गुरुर्दक्षिणामुखः॥ न प आज्ञा नुशुक्रस्य न उत्तरे बुधमंगलौ॥ १०॥ इंदुं दधि यमे तैलं वारुणं गुडमेवच॥ उत्तरे क्षीरभो ज्यंच वारदोषो न विद्यते॥ ११ उक्तवार॥ अंगार पूर्वे गमने च लाभं सोमार्कजा दक्षिणमर्थलाभं॥ बुधौ गुरो पश्चिम कार्य सिद्धिं शुक्रे रविन्यो त्तर कार्यलाभं॥ १२ घबाड सूर्यादिनित्यनक्षत्रं त्रिगुणं तिथिमिश्रितं॥ सप्तभिस्तु हरेद्भागं त्रीणि शेषं घबाडकं॥ १३ शिवरयो० सूर्यादिनित्यनक्षत्रं तिथिवारेण मिश्रितं॥ नवभा गं से प्रशेषं हि वरं सिद्धिदायकं॥ १४॥ अढकभ्रमण सूर्यादि गण्यते चंद्रे सप्तभिर्भागमाहरेत्॥ अवि दु कभ्रमणं चैव बहुसप्तमहताढकं॥ १५॥ प्रथमं पंच न स्वामी अढको नास्ति निश्चयः॥ अढकं तु न गंतव्यं गंत व्यं भ्रमणमेवच॥ तृतीये धन लाभश्च षष्ठे कार्य विना शनं॥ १६ मद्रा० बुध तृतीया द० १७ राशिस्वामि०॥ मेषस्यार्कः सिंह कन्या गो हरिणां मंदः द्वंद्व स्ये गुरौरा मृग

१ रस्मृताः॥ तिलपात्रप्रदानेन मतः शांतिं प्रयच्छमे ॥५॥ देवागोरद्विजानांवा
दापंदत्वाचतुष्पदे॥ मेघाविज्ञानसंपंनं चक्षुष्माश्चसदाभवेत्॥२॥ व्यती
पातनमस्तेस्तुसोमसूर्यसुतप्रभो॥ यद्धनादिहृतं किंचिद्दरक्षयमिहस्तु
मे॥४॥ धान्यंकरोषिदातारं इहलोके परत्रच॥ प्राणिनांजीवनोपायमतः
शांतिंप्रयच्छमे॥ ५॥ गुंजामात्रमिदं स्वर्णहेम विभकरार्पितं॥ हेमाद्री
सदसंदानमतः शांतिंप्रयच्छमे॥ एषकुंभघटोदत्तोत्रह्माविष्णुशिवात्म
कः॥ अस्यप्रदानात्सकलाममसंतु मनोरथाः॥ गंधोदकयवैर्मिश्रैः
सांनंकुंभंफलान्वितं॥ माधवः संप्रदास्यामिअक्षय्यमुपतिष्ठतु॥ ॥ २॥

स्यकर्के सौम्येतौलिकुंभस्यजीवेस्चापाद्यंतेभार्गव:
कालवार:॥१८ मासंचरत्यर्कबुधोभृगुश्चमासा।१९
द्वादशाष्टमज्ञानरङोशनिरं॥२०॥ वेसाष्ट्वादशे
कृष्णेशक्लेदै॰२१॥ अंधकंतदनुमंदलोचनं॰२२
अंधेचलमतेशीघ्रंमंदेचा॥२३ तिथिप्रहरसंपुकं
२४॥ एकेनतत्रसंत्जप्प॰२५॥ मार्जारयुत्थंकं॰
२५॥ कंन्यागो:वृर्णकुंभं॰२६ राशीचेस्वामी१२
मेषवृश्चिकयोर्भौम: शुक्रोवृषतुलाधिप:॥क
न्यामिथुनयो:सौम्यगुरुधनमीनयो:॥क
र्कस्यैवतुचंद्रमा:सिंहस्याधिपति:सूर्य:कथितो
गणकै:क्रमात्॥

[OrderDescription]
,CREATED=06.02.20 15:59
,TRANSFERRED=2020/02/06 at 16:09:08
,PAGES=98
,TYPE=STD
,NAME=S0002759
,Book Name=M-2503-RAMAYAN UTTARKAND
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF

FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF

FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF

FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF

FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,